

Првобитниот
словенски комплекс
на богослужбени
книги по
византиски обред
("корпусот на
Климент") и
формирањето
на македонската
редакција на
црковнословенскиот

Первоначалниот
славјански корпус
богослужбених книг
византиски обред
("Климентовскиот
корпус") и
формирањето
македонскиот
редакција на
црковнославјанскиот
јазыка

Емилија Црвенковска

Универзитет "Св. Кирил и Методиј",
Скопје, Македонија

Эмилија Црвенковска

Универзитет им. Св. Кирилла и
Мефодия, Скопје, Македонија

Апстракт

Во трудот се претставени основните јазични карактеристики на ракописите од македонската редакција на црковнословенскиот. Јазичните особености на овие текстови можат да помогнат за нивна попрецизна локализација, широкиот појас на јужните и западните македонски говори, област на која се одвивала дејноста на Охридската книжевна школа. Лексиката на ракописите, а особено грцизмите застапени во нив, укажуваат дека местото на нивниот настанок е контактна словенско-грчка зона. Одделно место во трудот се посветува

на споредбата на ретката лексика и на продуктивните зборообразувачки модели присутни во дел од руските црковнословенски текстови, при што уште еднаш се потврдува нивниот охридски произлез. Извршената споредбена лексичка и зборообразувачка анализа на ракописите може да придонесе за утврдувањето на корпусот на книги по византиски обред што биле создадени во периодот на дејноста на учениците на Кирил и Методиј, односно во епохата на Климент Охридски. Секако дека во тој корпус влегувала основната богослужбена книга, евангелието, а претходните сознанија во науката укажуваат дека и словенскиот превод на минејот упатува на овој книжевен центар. По извршената анализа во овој труд се покажа дека со заедничка ретка лексика и зборообразувачки модели, во многу случаи потврдени и во химнографското творештво на Климент Охридски, се одликуваат: апостолот, толковниот псалтир, триодот, требникот, паримејникот, што потврдува дека и овие книги влегувале во корпусот на Климент.

Клучни зборови

македонска редакција на црковнословенскиот, Климент Охридски, Охридска книжевна школа, јазични особености, химнографија

Резюме

В статье представлены основные лингвистические характеристики церковнославянских рукописей македонской редакции и рассмотрены их особенности на орфографическом, фонетическом, морфологическом, словообразовательном и лексическом уровнях. Лингвистические особенности этих рукописей дают основания для уточнения их локализации и для соотнесения с территорией распространения южных и западных македонских диалектов, с которой была связана деятельность Охридской книжной школы. Лексика этих рукописей и особенно содержащиеся в них грецизмы указывают на их происхождение из славянско-греческой контактной зоны. Особое внимание в статье уделено анализу редкой лексики и продуктивных словообразовательных моделей, имеющихся в некоторых древнерусских церковнославянских текстах, которые еще раз свидетельствуют об их охридском происхождении. Проведенный сравнительный лексический и словообразовательный анализ дает основания для определения корпуса богослужбных книг византийского обряда, созданного учениками Кирилла и Мефодия под руководством Климента Охридского. Не вызывает сомнений, что в этот корпус входила и основная богослужбная книга — Евангелие, а предшествующие научные исследования свидетельствуют, что славянский перевод Минеи также связан с деятельностью этого книжного центра. Результаты проведенного исследования показывают, что лексика и словообразовательные модели, отличающие гимнографические тексты Климента Охридского, также характерны для Апостола, толковой Псалтири, Триоди, Евхология, Паримейника, что, в свою очередь, приводит к выводу о принадлежности этих богослужбных книг к "корпусу Климента".

Ключевые слова

македонская редакція церковнославянського языка, Климент Охридський, лингвистическіе особености, гимнографія

I. Особености на ракописите

1. Вовед. Најстарите сочувани словенски ракописи потекнуваат од Моравија, Македонија и од Бугарија. Глаголските старословенски ракописи преку нивните локални особености покажуваат врска со македонската територија, односно тие се настанати во рамките на Охридската книжевна школа¹ во која се одвивала дејноста на Климет Охридски, најистакнатиот продолжувач на кирилометодиевската дејност. Денес може да се определи македонска основа на повеќето канонски глаголски ракописи: *Зографското*, *Асемановото*, *Мариинското евангелие*, потоа *Синајскиот псалтир*, *Синајскиот требник* и др., фрагментарно сочуваните глаголски текстови, како и неколку ракописи од подоцна откриената синајска збирка [ТАРНАНИДИС 1988]. Македонскиот карактер на овие текстови произлегува од низа карактеристични јазични особености, како на пр., замена љ > ђ, љ > ѓ. Сите овие текстови потекнуваат од западниот дел на древниот јужнословенски ареал и истовремено одразуваат моравско или панонско влијание во јазикот изразено преку чување на низа архаични црти меѓу кои формите на асигматскиот аорист или низа лексички архаизми и сл.

Со денешното рамниште на достигнуањата во палеославистиката се отвораат нови сознанија за состојбите во Климентовата епоха. Од последниот голем јубилеј, прославата на 1050 годишнината на Климентовото упокојување, до сегашнава дата што заокружува плус педесет години, во различни славистички центри се дошло до обработка на материјали кои можат да фрлат нова светлина на состојбите во тоа време. Откриени се нови оригинални химнографски дела на Климент, издаден е речник на неговите слова [ХРИСТОВА 1994], речник на неговата химнографија

¹ "... в памятниках Охридской школы была сохранена орфографическая и грамматическая традиция в том виде, в котором она установилась в кирилло-мефодиевских оригиналах. Большинство глаголических рукописей XI в. принадлежит именно Охридской школе" [Ремнёва 2011: 36]. "... из всех богослужебных книг и их фрагментов, входящих в состав т. н. «канонического корпуса старославянских памятников», к «корпусу Мефодия» восходят только «Киевские листики», а все остальные богослужебные книги [...] связаны с богослужением византийского обряда и восходят к «корпусу Климента». Поскольку этот корпус был создан в конце IX – начале X вв. на территории южной Албании, юго-западной Македонии и северо-западной Греции, то есть в югозападной части южнославянской языковой области, то характерные особенности местного славянского говора определили не только лингвистический [...] облик текстов, входивших в состав «корпуса Климента», но и облик «канонического корпуса старославянских памятников» в целом (за исключением «Киевских листков»)» [Пентковский 2014б: 89]. "... скоро сите зачувани стари глаголички ракописи, настанати во периодот од X до крајот на XII в., се од македонско потекло. Само два фрагменти од ракописи — Киевските листови (7л.) и Прашките листови (2л.) се поврзуваат со книжевна дејност на чешко-моравска територија" [Поп-Атанасов 2015: 7].

[Поп-Атанасова, Костовска 2005: 71–361], посебно внимание е посветено на издавањето на химнографските текстови во различни славистички центри, а голем придонес во расветлувањето на некои факти даваат големите лексикографски проекти во славистичките центри во коишто се обработува јазикот на црковнословенските ракописи од различни редакции.²

До не помалку значајни факти се доаѓа и со новите проучувања на историските околности, археолошките артефакти, идентификацијата на живописите по црковните храмови, литургиката, текстологијата и сл.

Предмет на интерес за нас претставува јазичниот израз во текстовите настанати во рамките на Охридската книжевна школа преку која се дефинираат основните црти на ракописите од македонска редакција, со оглед на нејзиниот углед и влијание на пошироката словенска територија. Акцентот овдека ќе биде ставен само врз некои покарактеристични појави.

Веќе во текот на XIX век некои слависти дале попрецизна територијална локализација на говорите што биле составна компонента на старословенскиот канон. Во славистичката литература постапно се издвоила македонската редакција на црковнословенскиот, како директно продолжување на старословенската традиција којашто се препознава преку група особености на различни рамништа. За македонските карактеристики на одделни црковнословенски текстови почнало да се зборува во веќе класичните студии за некои текстови: *Добромирово евангелие* [Јаѓиќ 1898], *Болоњски псалтир* [Щепкин 1906], *Охридски апостол* [Кулбакин 1907]. Во тие студии на споредбена основа се утврдуваат карактеристиките на овие ракописи. Подоцна и во македонската наука за јазикот во низа трудови се третираат карактеристиките на црковнословенските текстови од македонска редакција [Конески 1957; 1965; Угринова-Скаловска 1976; 1980; Десподова 1981а; 1981б; Рибарова 2000; 2005, 2009; Макаријоска 2008; Црвенковска 2015].

Кај ракописите од оваа редакција се изделуваат две основни тенденции. Од една страна, сочуван е архаичниот карактер близок до моравската фаза на јазикот. Некои архаични форми во кои се препознава стремежот на писарите да останат верни на кирилometодиевскиот јазик, како употребата на асигматскиот аорист, партиципите од типот *молъ*, низа лексички архаизми и сл. Втората линија која се одразила во

² Лексикографска обработка на текстовите од македонската редакција на црковнословенскиот се врши во рамките на проектот за изработка на РЦЈМР во Институтот за македонски јазик “Крсте Мисирков” во Скопје. Од овој речник досега се издадени неколку букви (в. [РЦЈМР 2006]), а застапен е корпус од 29 жанровски разновидни ракописи од XII до XVI век, коишто припаѓаат на различни школи на македонската писменост.

овие текстови е внесување на одделни локални дијалектни црти, што е најизразено во фонетиката, а се покажало и на правописен план, додека во морфологијата чувањето на архаизмите, на пр., е карактеристично за целата македонска јазична територија [Угринова-Скаловска 1976: 18].

Како ракопис кој ја означува долната граница на оваа редакција се зема *Добромировото евангелие* од XII век настанато во јужна Македонија. Јазичните особености на македонската редакција на црковнословенскиот јазик се најсилно изразени од XII до XIV век кога се настанати последните јусовски ракописи на македонска почва. Најстарите ракописи што се дефинираат како ракописи од македонска редакција припаѓаат кон Охридската книжевна школа и овдека се задржуваме на нив.

Охридската книжевна школа била особено силен културен и црковен центар уште од IX век. Обично во литературата³ повеќе значење му се придава на југозападниот и на централниот дел на Македонија, односно на епископската област на Климент Охридски наречена Кутмичевица.⁴ Некои најнови истражувања, поткрепени со археолошки наоди (црква од IX–X век) го локализираат центарот на епископијата на св. Климент во долината на р. Шушица во местото Велица чиј современ топоним е Велча (Velçë) во јужна Албанија [Мучај ет ал. 2014].

На пошироката територија на јужните, југозападните и централните македонски говори се настанати повеќе ракописи со правописни, морфолошки и лексички карактеристики кои ја одликуваат Охридската книжевна школа. Од тука потекнуваат низа значајни ракописи како *Добромировото евангелие*, *Охридскиот апостол* и *Битолскиот триод* од XII век, *Григоровичевиот паримејник* XII–XIII век, а од XIII век се *Болоњскиот* и *Дечанскиот псалтир*, *Шафариковиот*, *Загренскиот* и *Орбелскиот триод* и др. Оформувањето на основните норми на македонска територија има континуитет со постарите развојни фази на писменоста, пред сè со дејноста на Климентовата Охридска школа.

Во рамките на оваа школа може да се проследи еден континуитет на традицијата изразен токму преку употребата на глаголското писмо. Во најголем дел старословенските глаголски ракописи се од овој центар. Во околината на Охрид, во манастирот Св. Наум се откриени натписи

³ Преглед на литературата во којашто е разгледувана оваа проблематика е даден во: [Мучај ет ал. 2014].

⁴ Според Станковска [2008: 311] Кутмичиница. Авторката смета дека оваа област "... ја зафаќала територијата на југозападна Македонија и јужна Албанија, односно територијата што се наоѓала околу Охридското Езеро, по течението на реката Девол, односно Семени, и нејзините притоки Томорица, Осум и Главиница, како и меѓу реките Девол и Шкумба, а во неа се наоѓале градовите Девол, Охрид и Главиница". Истата авторка смета дека Величката епархија ја покривала областа што се наоѓала околу двете преспански езера, а денес позната како Преспанска област или Преспа [ibid.].

— графити во кои има и глаголски букви [МАРЕШ 2008; МИХЕЕВ 2013]. Трагите од обла глаголица се видливи во кирилските ракописи до почетокот на XIII век што покажува дека глаголската традиција долго се чувала [УГРИНОВА-СКАЛОВСКА 1970].

Следењето на глаголската традиција во ракописите од овие подрачја влијаело и врз оформувањето на старите кирилски правописни системи во македонската писменост [РИБАРОВА 2000: 26]. Како една потврда за ваквата состојба може да се земе употребата на **ѣ** за **ѣ** и за **ѡ**. Постојат знаци дека паралелно со глаголицата веќе од X век на македонска територија постапно навлегувала и кирилицата (Самуиловата плоча, натписите-графити во манастирот св. Наум во кои се меша глаголско со кирилско писмо, потоа *Новгородските* или *Купријановски листови* и сл.).

2. Правописни особености. Правописот е слика на фонолошките промени, па така во правописните норми се одразени некои од овие промени како што се депалатализациските процеси и значително редуцирање на употребата на прејотираните букви. Ограничената употреба на јотираните самогласки **ѡ**, **ѣ**, **ѡ**, **ѡ** е типична појава во ракописите од македонска редакција во која отсуството на бележење на јотацијата е дел од правописната норма.

Како резултат на депалатализацијата на консонантите почнува фонетското изедначување на еровите што се одразило и на правописен план. Поради овие процеси во македонските црковнословенски текстови се izdelуваат такви во коишто се употребуваат двата ера, честопати без етимолошко разликување, едноерови ракописи или, пак, ракописи со почеста употреба на едниот ер. Двата ера ги употребуваат *Стм*, *Заг*, *Хлуд* и др. Само големиот ер се употребува во *Охр*, *Бон*, *Григ*, *Слеп*, само малиот во *Дбм*, *Стр*, *Бит*, *Шаф*, *Орб*.

Употребата на четиријусовиот систем е исклучок, присутен е во *Пог*, а карактеристичен е тројусовиот систем: **ѣ**, **ѡ**, **ѡ**. Најчесто е застапен системот со два назали **ѣ** и **ѡ** и тоа во *Стм*, *Рдм*, *Бит*, *Заг*, *Шаф*, *Орб* и сл.

ѣ се употребува зад парни меки согласки, додека во иницијална позиција и зад вокали се среќаваат и **ѣ** и **ѡ**.

ѡ епентетско како одраз на конзервативноста доста често се чува и претставува една од особеностите на Климентовата правописна школа, но може да се забележи дека во ракописите е одразена состојба на расколебана норма при што паралелно се јавуваат примери со и без присуство на овој глас. Делумното губење на оваа согласка е видно и во канонските ракописи како *Асем*, *Син*, па и во *Дбм* и во други ракописи, во најголем број случаи оваа појава е одразена во именката *земля*.

3. Фонолошки особености. Говорниот јазик нашол одраз и во пишаните текстови, односно како што зборуваат писарите, така се менувал и начинот на нивното пишување.

3.1. Вокален систем. Ерови. Промените во пишувањето на еровите и нивна вокализација се појавиле рано, уште во канонските ракописи од крајот на X и почетокот на XI век (сп. *Зогр* и др.) и претставуваат една од најкарактеристичните особености на јазикот на македонската средновековна писменост.

Премин на њ > о може да се следи во различни позиции во зборот, како во коренски морфеме, во *Дбм*: *вонь* 7b, 9a, 43b, 104a, 168b, *созда* 14b, 53b, *сонъдише* 42b, *сотъника* 25a, *токъдо* 4a, 43b, 47a, во *Бон*: *вонь* 68.1, *золь* 111.4, *сонъдише* 4.3, во *Заг*: *вонь* 10об, *золь* 15, 20об, *сон* 30об, 68об, во *Шаф*: *дождь* 31об, 36об, во *Орб*: *сонь* 30с, 66с, 182b, *золь* 66b, *кожда* 104a, во *Гриз*: *золь* 38об, 40, 83об, *сонъдише* 50, *созда* 53, 75об; во предлог, во *Дбм*: *ко* *днѣ* 32b, 53a, 143b, *со* *дньнож* 72b, во *Заг*: *со* *слъзани* 6, 31, 179, во *Шаф*: *ко* 20, 28об, 96об; често кај заменката *тън*, во *Дбм*: *тон* *татъ* *естъ* 154a, во *Орб*: *тон* 40a, 48a, 71b, 236b, во *Гриз*: *ко* *тон* *годъ* 92. Ваквата замена се следи и во суфикси: -ъв- > -ов- во *Дбм*: *сидоквница* 7b, 82a, 108b, -ъкъ > -окъ во *Дбм*: *крѣпокъ* 89b, *начатокъ* 148b, во *Заг*: *напослѣдокъ* 16, 52об, *начѣтокъ* 28, во *Орб*: *послѣдокъ* 175с, *пѣсокъ* 182с, *сладокъ* 77с, во *Гриз*: *останокъ* 2об, 23, 60об, *пѣсокъ* 54об, 93; во префикси, во *Дбм*: *возъмѣши* 155b, *возърѣвъши* 113a, во *Бон*: *созда* 145.1, во *Орб*: *вонѣхъ* 182a и др. Кај прилозите се јавуваат дублетни форми: *кѣгда/когда*, *тъгда/тогда*.⁵

Премин на њ > є се забележува во коренски морфеме, во *Дбм*: *брень* 151a, 151b, *тедно* 75a, во *Бон*: *день* 73.1, во *Заг*: *оцетъ* 172об, *тедна* 27об, *честни* 73об, во *Орб*: *дѣнница* 19с, *дѣнницѣ* 119d, *темень* 179d, редовно во *тъднь-*, *дѣн-*.⁶ Вообичаена појава е вокализацијата на њ > є во коренот -шьд- и сите форми изведени од него, така е во *Дбм*: *шедь* 19a, 46b, редовно во *Бон*: *шедь* 30.2, *пришествию* 16.2, 60. 2, во *Заг*: *пришествиє* 76об, *прѣшедше* 40об, 179об и др.; во заменката *вьшь*.

Замената на њ > є е присутна и во суфикси: -ъд- > -ед-, во *Орб*: *праведень* 119с, 115b, *неправеднаго* 54d, -ъць > -ецъ во *Дбм*: *вѣнець* 23a, *конецъ* 74b, 93b, во *Заг*: *живодавецъ* 83об, 194, -ънъ > -енъ, во *Бон*: *безоумень* 16.3, 16.4, *зловолень* 80.4, *красен* 135.3, *немоштень* 6.1, *непорочень* 154.2, во *Заг*: *безгласень* 34об, *днвень* 65об, *росодавень* 196об, *свѣтоносень* 59об, во *Орб*: *всесилень* 119b, 121d, *вѣренъ* 109d, *грѣшенъ* 100a, во *Бон*, -ъств- > -еств-, во *Орб*: *вѣщественъ* 107a, *вещественъ* 110a, -ътъств-, -тъск-, во *Орб*: *вѣнечствѣ* 42d, *чрънечьскаа* 144d;

⁵ Во *Дбм* секогаш *когда* или *когда*, исто така *тогда* и *иногда* [УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, ДЕСПОДОВА 1992: 65]; во *Орб* редовно со вокализација во овие форми.

⁶ *день* во *Дбм* секогаш така (ном. или акуз.), *дние* во *Дбм* секогаш така во ном. мн. [УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, ДЕСПОДОВА 1992: 67].

во граматички наставки во *Бон*: *господѣмъ* 158.1, 175.3, *гладѣмъ* 243.3, во *Заг*: *къ воѣзнехъ* 15, *къ пропастехъ* 8, во *Орб*: в *бранехъ* 49а, на *небесехъ* 55а, 64d, а особено во ген. мн. кај именките од *й*-основа и од *jo*-основа, во *Орб*: *ѿ всѣхъ* *напастен* 4d, *ѿ безаконен* 129d.

Во врска со вокализацијата на *ъ* > *о* показателни за дијалектната диференцијација се потврдите за ваква промена во завршокот на тврдите сложени придавки како *доброн*, *велнкон*, *драгон*, *проскѣщенон* и др., на пр. во *Григ*, што е одраз на дијалектната состојба во Солунско [РИБАРОВА 2005: 151]. Во старословенските ракописи формите од придавките на *-он* се многу ретки и одбележани се само во четири глаголски ракописи: *Мар*, *Зогр*, *СинТ* и во *Син*, односно спомениците што произлегуваат од западниот и северозападниот дел на јужнословенскиот јазичен ареал [Кривко 2014: 136–137]. Формите на *-он* во некои древноруски ракописи (на пр. *минејот* *Ф. п. I 37*) се резултат на влијание на јужнословенските протографи за древнорускиот химнографски корпус [Кривко 2012: 166].

Вокализираниот *ъ* > *о* е потврден во определени форми на именките и на придавките од м. р. по кои се јавува постпозитивно употребена показна замена. На тој начин се оформил и морфолошкиот показател на категоријата определеност во македонскиот јазик, во *Дбм*: *гласосъ* 162b, *денотъ* 125а, *ракотъ* 80b, 87а, *редосъ* 15b, 74b, 108b, *стоуденецосъ* 131b, во *Бон*: *къ пжтосъ* 47.3, *чл<овѣ>косъ* 53.2, во *Заг*: *градосъ* 115об, во *Орб*: *градосъ* 102d, 102d, *грѣхосъ* 184с во *Григ*: *г<лаго>лосъ* 72об, *градосъ* 45об, *редотъ* 69, и др.

Промената на *ъ* > *е* и на *ъ* > *о* е стара изоглоса која ја обележува речиси сета македонска територија, а во текстовите што потекнуваат од Западна Македонија процесот на вокализација на *ъ* е пораширен и тоа во суфиксите и во коренот.

Назали. Ракописите настанати во рамките на Охридската книжевна школа добро ги чувале назалните вокали. Поткрепа за тоа давал говорниот јазик во кој на ова подрачје долго се чувал назализмот. Траги од назализмот има и денес во некои јужномакедонски говори на територијата на северна Грција и на југоисточна Албанија, односно на крајниот југозапад и југоисток: “На јужната периферија на пограничјето со албанскиот и со грчкиот јазик и денеска среќаваме примери со запазен назализам (сп. *гранди*, *кранк* во корчанскиот, *грѣнди*, *крѣнго* во костурскиот и сушко-височкиот)”, а секундарен назализам денеска се среќава во Солунско и во Корчанско (*мангла* во Сухо, *мангла* во Бобоштица) [Видоески 1998: 35].

Резултати на деназализацијата се видливи од XII век, а во ограничен број се присутни и во постарите текстови. Во начинот на рефлектирање на назалите се гледа старата дијалектна диференцијација на

македонскиот јазичен простор и овие рефлексии играат важна улога за поблиска географска локализација на текстовите.⁷

Замената на ж > а⁸ се јавува како признак на текстовите од подрачјето на централна Македонија. Ваквата деназализацијата ж > а често е резултат на морфонолошки промени, па се среќава во одделни падежни наставки, на пр. во акуз. едн. ж. р., како во *Дбм*: во кѣсѣ странѣ норданьска 38b (во други текстови: норданьскѣ), во *Орб*: клатѣ себѣ приобрѣла естѣ бѣ, оувѣдѣ же адамѣ ева жена своа 49d. Ваквата замена ја познаваат *Дбм*, *Рдм*, *Лобк*, *Орб* и др.

Замената ж > њ, во *Бон*:⁹ нѣжда 90.2, жѣдлаше 37.2, 105.4, во *Заг*: съшьства 194об, нѣждьнѣж 110об, е одлика на текстовите од југозападна и од јужна Македонија. Ваква замена има во јужна Македонија и на неколку говорни подрачја на западната периферија: во Горни Полог, Дебар, Струшко, Охридско и Костурско [Видоески 1998: 44] и таа е карактеристична за ракописите од Охридската книжевна школа. Ваквата замена е потврдена во *Дбм*, *Охр*, *Бон*, *Бит*, *Заг* и др. Таква замена има и во денешниот охридски говор [вид.: 39].

Замената ж > ѹ е признак, главно, но не само [Милетич 1880], на текстовите настанати на подрачјето на северна Македонија, забележана е веќе во некои канонски текстови како што е *Мар*. Ваква замена има и во некои постари ракописи како во *Заг*: боудеть 9, застоупленне 118, ѡсоудѣнаго 120, уште и во *Дчн*, *Стр* и др.

Предниот назал ѡ > ɛ на целата македонска територија и поради тоа оваа појава не е показателна за внатрешната дијалектна диференцијација. Совпаѓањето на ѡ со ɛ се јавува во речиси сите македонски црковнословенски ракописи, како на пр. во *Григ*: ак. мн. хлѣды кѣсѣ 33, ном. мн. птица 74 [РИБАРОВА 1991: 162] и уште во *Рдм*, *Пог*, *Бон* и др. Често се јавува и мешање на ѡ со ɛ, речиси редовно грѣдѣж, грѣдѣши во формите од глаголот грасти.

Интересен податок во врска со употребата на назалите дава и новооткриениот, од Михеев, глаголски графит во Св. Наум: алекѣсѣдрѣ во кој туѓојазичниот дифтонг [an] се предава со малата носовка. Вакви примери има во неколку ракописи што потекнуваат од оваа област, како алекѣсѣдрѣвоу во *Мар*, алекѣсѣдрѣна во 23*Заг*, алекѣсѣдрѣвоа во 22b*Орб* и др. [МИХЕЕВ 2014: 207], а упатуваат на живиот изговор во тој период. Слична

⁷ Според рефлексите на ж се изделуваат три дијалектни подрачја: западно-централно (*Дбм*, *Бит*, *Охр*, *Бон*, *Јов*, *Заг*, *Орб*, *Шаф* и др.), северно-североисточно (*Дбј*, *Рад*, *Вран*, *Крат*) и источно (*Стр*, *Хлуд*) [УГРИНОВА-СКАЛОВСКА 1976: 181].

⁸ Во низа ракописи се среќава и обратна замена, односно ж се пишувало наместо а, што укажува на тоа дека изговорот на овие два гласа веќе почнал да се изедначува. Низа вакви примери има во *Рдм*, *Орб* и др.

⁹ Во *Бон* многу почесто се среќава ж место ѣ, отколку ѣ место ж [ЩЕПКИН 1906: 145]. Ваквата состојба е одразена и во *Григ*: ном. мн. дѣшеа 74, вѣпат 21 [РИБАРОВА 1991: 162].

ситуација на чување на назализмот потврдува и примерот сарџдапорьскы во 21bОрб. Последните два примери од Орб, односно двете неправилни употреби на знаците за носовките, сведочат дека внатре во зборот назализмот сè уште се чувал [ТОТОМАНОВА 1991: 253–260].

Во текстовите е изразена појавата на мешање на назалите и, во различна мера, е засведочена во сите текстови од оваа редакција. Така, $\lambda > \text{ж}$ во *Бон*: отаготѣшж, а исто и зад j , најчесто $j\lambda > j\text{ж}$, во *Слеч*: въ жзыцѣгъ, жзыкы. Поретко се среќава појавата на мешање на $\lambda > \text{ж}$ зад согласките ц , з , а редовно се јавува во охридските текстови, како и во текстовите од источна Македонија. Премиорот на $\text{ч}\lambda > \text{чж}$ е типичен само за охридските текстови, *Бон*: чжда, *Шаф*: зачжтнѣ, *Заг*: везначжна. Зад парните меки и усните консонанти + j се вршела промена на $\text{ж} > \lambda$, на пр. 1 л. едн. през. *цолѧ*, *разорѧ*, во акуз. едн. ж. р. *колѧ*, *вечѣрѧ* и др.

Од XI век, во *Мар*, се забележани првите примери на мешањето на ы со и , односно неутрализација на фонолошката разлика меѓу овие две фонеме и нивно слевање во еден глас, во и . Во охридските текстови, коишто се поархаични, ы се чувало подолго на своето етимолошко место. Рефлексот на $\text{ы} > \text{ь}$ (во *Григ*, *Пог*) се поврзува со јужномакедонските говори, така е во сушко-височките говори (Офеиков, в. [Милетич 1880]).

3.2. Консонантски систем. Најизразен процес што го заседал консонантскиот систем бил процесот на депалатализација, односно на затврднување на согласките, започнал уште во црковнословенскиот период. Мекоста подолго се чува во некои јужномакедонски говори. Од непарните консонанти мекоста подолго се чува кај ч , исклучок се текстовите во коишто е одразен охридскиот говор.

До извесни промени во консонантскиот систем дошло по загубата на слабите ерови кога се создале нови консонантски групи, при што доаѓало до едначење по звучност. Изразени промени има во старите консонантски групи: $-\text{цѣ}$, $-\text{ци}$ $>$ $-\text{стѣ}$, $-\text{сти}$. Чувањето на групата $-\text{ци}$ се смета за карактеристика на кирилOMETодиевскиот период што подоцна било прифатено како правописна норма во Климентовата Охридска школа. Групата $-\text{ст}$ била типична за македонските текстови од XII–XIII век, а се гледа и колебање помеѓу употребата на $-\text{ст}$ и $-\text{ци}$.

4. Морфолошки и морфосинтаксички особености. На морфолошки и на морфосинтаксички план се настанати низа промени предизвикани од промената на структурата на јазикот под влијание на балканската јазична средина. На ова рамниште дошол до израз премиорот од синтетизам кон аналитизам, а низа од овие промени биле потпомогнати и од фонолошките поместувања во системот.

4.1. Именски систем. Во именскиот систем започнува нарушување на флексискиот систем што ќе резултира со премин кон аналитизам. Ваквите промени се резултат на меѓујазичните контакти на Балканот. Процесот на редуцирање на падежите одел така што најправо се изедначиле акуз. и ном.: *звѣдѣ же адамъ женѣ своѣ еѣга 55dОрб* — *евгж Григ, разоритѣ соурниа 71aОрб* — *соурниѣ, влѣа>дѣ>ко видѣвши небо и земѣ 22обШаф* — *влѣа>дѣ>ко нѣ>бо и земѣ видѣше 54aОрб*.

Дошло до создавање на една општа, номинативно-акузативна, падежна форма и до распаѓање на падежниот систем, што доаѓа до израз и во употребата на оваа форма со различни предлози, како во *Орб*: *милость ради 9d3, ѿ горы до низѣ 189с, вси ѿ сава придождѣ 198a* — *савы Григ* и сл.

Кај именките доаѓа до редукција на бројот на деклинациски типови (основи), посебно на сметка на меките парадигми и непродуктивните типови, а се зголемува функционалната оптовареност на одделни типови наставки. Се наметнува наставката -не, -е во ном. мн. кај именките од м. и од ж. р., во *Хлуд*: *конне, корабне*. Кај именките од м. р. во различни основи надвладаела наставката -ен во ген. мн., во *Шаф*: *гвозден, пжтен*. Како иновација [Пичхадзе 2011: 65] се јавува наставката -ин во инстр. мн. кај именките од *о*- и од консонантска промена, најчесто од именката *грѣхъ*, во *Орб* има 6 потврди: *грѣхѣин 104b, грѣхѣин 39a, 47d, 79b, 81b, 137d*, во *Шаф* 12 потврди: *грѣхѣин 9об, 10, 17об, 20об, 22об, 59об, 68об, 103об, 109об*. Овие форми се многу ретко застапени во старословенските текстови, но за учениците на Кирил и Методиј и нивниот круг тие се многу карактеристични [Ibid.]. Се забележуваат и некои постари форми на придавската промена како во *Орб*: *велен, вѣ>ж>ен* и др.¹⁰

Примери со аналитички изразена компарација се видливи уште од XII век и тоа прво кај прилозите во компаратив,¹¹ во *Бит*: *подлинанте дѣ братне подного*,¹² во *Орб*: *тон дѣ>нь порано поедѣ 92d, гѣ>сподѣи подѣи>лоуи побрѣзо 83a*, *дѣло понапрѣдѣ 220a*, како и во суперлатив, во *Шаф*: *наипаче 86* и др.

Во системот на заменките дошло до некои подновувања. Личната замена за 1 л. едн. има форма *азъ*, во 3 л. едн. м. р. покрај формата *тъ* се употребуваат и поновите форми *тон* и нешто поретко *тън*. Во множината се присутни формите *тиѣ*, *тин*, *тъѣ*.

Прашалната замена *тъто* е потврдена во форма која преку народниот говор станала стандардна во македонскиот јазик: *ѿо Бит, Орб*.

¹⁰ За ова понапред во овој труд (3.1.), кај замената на *ъ* > *о*.

¹¹ Најстарите примери со аналитичка компарација (од XII и од XIII век) се регистрирани кај прилозите [Илиевски 1988: 143].

¹² Примерот се наоѓа во запис каде што формите од народниот јазик побрзо навлегувале.

4.2. Глаголски систем.¹³ Задржани се доста архаични форми како поста-риот тип на асигматски аорист придъ, изъдъ, ѡбрѣтъ, приндж, архаичните форми кај партиципите на претеритот пошь сѧ, ѡчишь, ѧвль сѧ.

На поширока територија во презент доаѓа до губење на наставката -тъ во 3 л. мн. Во текстовите од XII и XIII век од Охридската книжевна школа примерите со испуштена наставка се ретки.

Забележливи се и некои иновации во глаголскиот систем како 2 л. едн. презент на -шь: їдешъ, можешъ, ѡврѣзешъ и др.; наставката -ме во 1 л. мн. презент: есме, нѧме, вѣме, даме, вѣроуеме.

Помошниот глагол бѣти веќе рано добива форми коишто денес се карактеристични за македонскиот јазик, писано во ѳ, бл<а>гъ си, то да ѳ, що ѳ.¹⁴

Во 3 л. едн. презент се обопштила една од двете наставки -жтъ или -атъ. Обопштувањето на наставката -атъ се поврзува со состојбата во некои западномакедонски дијалекти [Видоески 1999: 208], додека обопштувањето на наставката -жтъ ја одразува состојбата на најголемиот дел од македонскиот терен.

Во аорист е видно присуството на постари, архаични асигматски форми коишто биле преземани од предлошките,¹⁵ во *Бон*: придъ 198.2, изъдъ 238.1, ѡбрѣтъ 200.2, приндж 22.1, нападаж 95.1, во *Заг*: ѡ тждоу испадъ и бихъ ѡкаманень 58, во *Орб*: нандѧ 180а, приндѧ 198а, нападаж 40а, 176b. Типично е и изедначувањето на парадигмите на аорист и на имперфект, така што формите на сигматски аорист добиваат имперфектна наставка -шж под влијание на имперфектната наставка -хж, во *Бон*: дашж 38б (во *Поз*: дашѧ), во *Орб*: подвишашж сѧ 187d (во *Хлуд*: подвишѧхж сѧ). Поттикот за ова изедначување најверојатно е во морфолошките аналогии, а појавата може да е потпомогната и од мешањето на назалите во позиција зад ш. Имперфект во 3 л. мн. ја чува наставката -хж, во *Дбј*: помыслихж 37об, во *Лобк*: внидохж 125с, и тоа, најчесто, во контрахирана форма.

Веќе во XII век како подновување се јавува и наставката -ле кај вториот акт. парт. на презентот, бж ходиле, рекле есте, што се смета е типично македонска иновација [Рибарова 2005: 90, 158].

За понов развиток на перфектот показателни се примерите во кои перфектот во 3 л. се јавува без помошен глагол,¹⁶ *Шаф*: одѳждѧ си раздрахъ

¹³ За глаголскиот систем повеќе в. [Макаријоска, Црвенковска 2012б].

¹⁴ Примерите од *Орб* се наоѓаат во типикарските белешки. Слична состојба се гледа и во записите на некои ракописи: да ѳ проклѧ<т> *Карп*, тѣ медъ аще и на черѡвѣ корѣ ѳ нь благъ ѳ *Лобк*.

¹⁵ Во некои текстови ретки се ваквите форми и се гледа дека писарите веќе не ги разбирале, па ги заменуваат со презентски, во *Рад* сѧдѧтъ 157d наместо сѧдѧ [Угринова-Скаловска, Рибарова 1988: 59], слично и во *Вран*: сѧндѧтъ, приндѧтъ [Конески 1956: 40].

¹⁶ Додека во бугарската граматичка традиција често се утврдува дека признак според кој перфектот се разликува од прекажаните форми е помошниот глагол во трето лице, во

прѣвѣж · жже ми истькалъ сдѣтелъ · тѣмъ лежж нагъ 75 (во *Орб*: раздрахъ нꙋꙋнѣ
одеждѣ прѣвѣж жже истька ми зыждителъ нспрѣва лежж нагъ 110a), аще не сдѣрилъ
творѣцъ мыслѣти · и расыпалъ до зема оꙋхыщренна твоего 76об (во *Орб*: аще не бы
творецъ ѹдръжалъ свѣты твож и низвръгъ на зема ꙋхыщренна твоа 110d).

5. Лексички особености. Во текстовите од Охридската книжевна школа присутна е лексика што се поврзува со македонското јазично подрачје [ДЕСПОДОВА 1997; РИБАРОВА 2005; 2009; МАКАРИЈОСКА 2007]. Особено богатство од оригинални лексеми содржат химнографските текстови [ПОП-АТАНАСОВА 2002].

Текстовите од Охридската книжевна школа изобилуваат со лексички архаизми коишто ги поврзуваат со лексиката на канонските текстови, во нив се застапени низа грцизми што не се среќаваат во другите редакции, а се забележуваат и бројни нови лексеми.

Од моравизмите присутни во текстовите ги одбележуваме: ашоꙋтъ *Хлуд*, *Шаф*, *Григ*; бални — баленне *Заг*; дрѣвле *Триод*¹⁷; знаменати *Триод*, *Пог*, *Бон*; кратъ *Орб*, *Хлуд*, *Григ* *Орб*; мѣннхъ *Триод*; мытаръ *Триод*; неприазнь *Триод*, неприазнннъ *Пог*, *Григ*; областъ *Триод*, *Пог*, *Григ*; прѣпрѣждьнъ *Бит*, *Григ*; пѣнасъ *Триод*; развѣ *Триод*, *Григ*; рачннн *Орб*, *Пог*; стоꙋденьць *Орб*, *Заг*, *Шаф*, *Хлуд*, *Григ*; съньдище *Заг*, *Шаф*, *Орб*, *Хлуд*, *Пог*, *Григ*.

Некои лексеми и изрази произлезени од моравската јазична средина се калки од латинскиот: всѣмогы *Орб* *Григ* *Пог* од лат. *omnipotens* или недѣла цвѣтнаа *Шаф*, *Орб*, *Хлуд* од лат. *dominica florum*, израз кој, според Мареш [МАРЕШ 1956: 258–259], солунските браќа го нашле во Моравија. Во ракописите се присутни и некои литургиски латинизми. Во *Григ*, во упатувањата од типикот на Велика сабота се дадени следниве лексеми што означуваат називи на литургиска облека: альпа — *alba* и планѣта — *planeta*. На овие латинизми од *Григ* во рускиот црковнословенски паримејник № 50 (*Скороводкински паримејник*) им одговараат грцизмите стиѡарион и фелонъ фелѡнион [РИБАРОВА 2014: 48]. Двата збора (*alba*, *planeta*) и денес претставуваат официјални термини за видови литургиска облека во Западната црква.

македонскиот јазик поради задолжително испуштање на помошниот глагол во оваа форма не постои разлика помеѓу перфект и формите за прекажаност [МАКАРЦЕВ 2014: 25–26]. Гледано на историски план, перфектот не служел за соопштување на дејствија на кои говорителот не бил непосреден сведок сè до XIV в. [МИРЧЕВ 1963: 209]. Во литературата постојат повеќе теории за потеклото на граматичките маркери на евиденцијалноста во балканските јазици [МАКАРЦЕВ 2014: 135–144]. Поради тоа, а и поради споредбениот контекст во други ракописи, горепосочените форми на перфект со испуштање на помошниот глагол може да се третираат како зачеток на формирање на трето лице перфект без помошен глагол во македонскиот јазик.

¹⁷ *Триод* е збирна кратенка што во овој труд означува застапеност во пет триоди: *Бит*, *Заг*, *Шаф*, *Орб* и *Хлуд* според *Индексот на лексиката застапена во триодите* [МАКАРИЈОСКА, ЦРВЕНКОВСКА 2012a: 127–216].

Изразеното присуство на грцизми се должи на фактот што преводите биле правени од грчки, а во голем дел се настанати во контактна словенско-грчка зона каде што писарите биле повеќејазични и употребувале барем две писма. За одбележување е дека меѓу грцизмите, се среќаваат такви што не се воопшто познати во канонските текстови. Русек наведува педесетина такви примери само од триодите [Русек 1969: 173–175].

Особено показателни се литургиските грцизми и тие заземаат посебно место во теолошкиот лексикон. Нивната употреба е типична за јужнословенските преводи на литургиските книги, а ги карактеризира веќе и ракописите од Охридската книжевна школа [Пентковская 2006: 398]. Во повеќето случаи овие термини се среќаваат во типикарските белешки. Во Охридските ракописи грцизмите (особено литургиски) се употребувале свесно, бидејќи тие биле дел од нормата на грчкото богослужење кое влијаело врз словенското.

Низа вакви термини се регистрирани, особено во триодите: акатисто *ἀκαθίστος*, поем<ъ> ака<фн>сто с<ва>тѣи б<огороди>ци *Бит*91об, *Шаф*91 — несѣдѣльнѣ *Заг*; аколутни *ἀκολουθία*, на л<нтв>ргнж (ак)ола<фн>ж 91об*Бит* — слоужьба *Триод*; анатоликни *ἀνατολικόν*, анатоликни 41*Бит* — вѣсточьныи *Орб* [Пентковская 2004: 238], вѣсточьнѣ *Триод*; антифонѣ *ἀντίφωνον*, ант<фн>фон 124об*Шаф*, 186об*Шаф*, 153об*Заг*, 161об*Заг*, 186с*Орб*, *Хлуд*, *Втш*; аподипна¹⁸/ аподипно *ἀπόδειπνον*, аподипна клепемѣ за годѣ 108д*Орб*, 26а*Орб*, *Хлуд*, *Заг* — навечерне *Шаф*, *Орб*, *Хлуд*; ка<фн>зма, катнзма *κάτισμα*, 10об*Бит*, *Заг*, 25, 79б*Орб*, *Хлуд* — сѣднльна *Заг*, *Шаф*, сѣднльнѣ *Заг*, *Шаф*, *Орб*, *Хлуд*, сѣднльно *Бит*, *Заг*; антоургни, *λειτουργία*, 92об*Бит*, 150*Заг*, 25б*Орб*, 172б*Орб*, *Хлуд* — слоуга *Заг* — слоужьба *Триод*; метанне, метанни *μετάνοια*, *Заг*, 14с*Орб*, 25с*Орб*, *Хлуд* — поклонение *Триод* — покан *Заг*; ортни¹⁹ *ὄρτή*, *ἐορτή*, аще лчнтѣ ортни какова 25с*Орб*, аще лчнт сѣ ортни 25д*Орб* (2 пати) — празднникѣ *Триод*; просфоруа, просфора *προσφορά*, посфоруѣ 25б*Орб* — приношение *Заг*, *Орб*, *Хлуд*; профитни *προφητεία*, може да се најде во словенскиот превод на *Ерусалимскиот типик*, во литургиските рубрики од *Охр*, како и во *Заг*, *Орб* [Пентковская 2006: 399] — пророцѣство *Бит*, *Шаф*, *Орб*, *Хлуд*; оуртросѣ *ὄρθρος*, архаичен грцизам од Охридската книжевна школа, въ с<ва>тѣж великѣ недѣла<ъ> пасѣи клепемѣ втрѣс 209д*Орб*, *Хлуд* — оуртрянѣ *Бит*, *Заг*, *Хлуд*; стихологисати *στιχολογεῖν*, не стихоло<ф>гисам<ъ> 91об*Бит*, не стихологисамѣ 89об*Заг*, ст<н>х<о>л<о>гисам<ъ> 25с*Орб*, *Хлуд*; феотокниѣ, теотокниѣ *θεοτόκιον*, 65об*Заг*, *Шаф*, *Хлуд* — богородично *Триод*.

¹⁸ Овој грцизам е специфичен за пораната словенска теолошка традиција, регистриран е во некои јужнословенски преводи на Ерусалимскиот типикон [Пентковская 2006: 399]. Во почеста употреба се среќава словенскиот еквивалент.

¹⁹ Во типикарските белешки во *Орб* карактеристична е типичната за јужнословенските преводи употреба на литургиски грцизми, додека во САУ за грчките термини се користат словенски еквиваленти [Пентковский 2001: 168].

Еден дел од грчките заемки се однесува на објекти што се поврзани со богослужбата: *аналоги [алогии] ἀναλόγιον, и по кончани троп<ара> поставлѝтѝ чѝс<т>ны крстѝ на алоги (sic!) на поклонение и цѝлование всѝмъ людемъ 83аОрб, и поставитѝ крстѝ н-а-налог 15d Втш. Со грцизми се означуваат и некои предмети поврзани со монашката трпеза: красовоуль/красоволь χρασοβόλιον, мниси да ѝадат рыбѝж и вина по красоволю 25сОрб — чаша: и водѝж по единой чаши вротнѝн 25b Орб, или, пак, делови од храмот: папрѝтѝ ст. грч. παραπόρτιον, н. грч. παρπόρτι, νάρθηξ, въ папратѝ црѝ<в>ковнѝмъ 209d Орб — проуѝстѝ Хлуд.

Во разгледуваните ракописи се среќаваат некои грцизми што се во многу ретка употреба: алоумена [РЦЈМР 2006: 253], алоумени Заг, 144обШаф, Хлуд вода алоумена — ὕδωρ ἀλλόμενον дажд<в> ми воды пити азѝ же воды алоумены исплѝна та 154обХлуд, води алаумены (!) 190Заг, азѝ воды алоумены исплѝна та Шаф — воды насыщѝж та текѝжѝжа 231аОрб; мнлотѝ²⁰ μηλωτή Заг, Шаф, Орб, уште и Апост Парим [РГЦЛП 2003: 309]; спира σπεῖρα Еванг Апост комПсалт [Ibid.: 422] Заг Орб — воинство, мѝножьство Апост, народѝ, сѝнѝмъ Еванг [Ibid.]; телонѝ/фелонѝ Бит, Шаф, Заг, Орб — мѝтарѝ, мѝтоемѝцѝ Триод, мѝздонѝцѝ Шаф.

Грчките заемки, особено оние што се ретки во црковнословенските ракописи од другите предели на словенскиот свет, укажуваат на врски со словенско-несловенска (грчка) контактна зона. Уште Јагиќ, при анализата на јазикот на Дбм, изразил мислење дека веројатно кодексот е пишуван во зона каде што словенските писари биле билингвални или можеби Грците биле способни да пишуваат словенски кодекси [Јагиќ 1898].

6. Зборообразувачки особености. Во помладите македонски црковнословенски текстови добро се застапени карактеристичните иновации во зборообразувањето, како и промените во честотата и распределеноста на одделни зборообразувачки форманти, како на пр.: изразена присутност на помлад слој на префиксирани глаголи: изгорѝти, попоуѝтити, разграбѝти, сѝпрѝобразовати и др.

За зборообразувањето на глаголите карактеристични се двојнопрефиксирани глаголи, во Орб: опрокажнѝти, присѝрѝсти, прозаконити, прѝослѝшати, во Втш: испосѝлати, прѝдѝвѝсхотѝти. Ова претставува карактеристична црта и за современиот македонски јазик.

Од пофреквентните глаголски префикси се изделува префиксот из-/нс-. Во петте триоди што ги анализираме со овој префикс се засведочени 153 глаголи од кои со префиксот из- се застапени 69 глаголи, а со неговата варијанта нс- 84 глаголи.

²⁰ Овој грцизам е застапен и во *Ил*, *Сунр*, *Охр*, и др. [Досева 2010: 261–262].

Особено продуктивен во химнографијата е и префиксот *съ-/съвѣз-* (в. табела 2) со којшто се предава грчкиот префикс *συν-/συνευ-*, така е во *Заг*: *съвѣздвиґнѣти* и *съвѣзнести* *συναυψῶν*,²¹ *съликковати* и *съликѣствовати* *συγχορεύειν*, некаде и со по неколку синоними за еден грчки збор како *съпогрѣвати*, *съраспинати* и *съраспати* *συσταυρῶν*, *съпожити* *συζῆν*, *съпоследѣствовати* *συμπορεύεσθαι*, *Орб*: *съвъкоупити* *συνάγειν*, *συναλίξειν*, *съвѣзвѣсити*, *съвѣставити* и *съвѣстати* *συνεγείρειν*, *съвѣсходити*, *съпогрѣти*, *съподвиґнѣти*, *съпокланѣти*, *съпострадат* *συνπάσχειν*, *съпооґчити*, *съпроснати*, *съпрѣводити*, *съраспинати* и *съраспати* *συσταυρῶν*, *съсѣгрѣшити*, *Втиш*: *съвѣдварѣти*, *съвѣзнѣрати*, *съвѣзити*, *съвѣсхвалити*, *съглаголати* *λαλεῖν*, *съповѣдѣти*, *съпрославити*, *съпрѣлѣстити*, *сърадovati* *σ* *συγχαίρειν* *съоґкрѣплѣти* и др.

Кај глаголите како иновација, особено карактеристичана за химнографските текстови, се јавува изразена продуктивност на суфиксот *-ока/-ева-* за образување на итеративни глаголи, дносно проширениот суфикс *-ѣствова* со кој се образуваат несвршени глаголи, во *Триод*: *безаконьновати* *ἀνομεῖν*, *параномеῖν*, *благовѣствовати* *εὐαγγελίσεσθαι*, *дѣвѣствовати* *παρθενεύειν*, *последѣствовати* *ἐπακολουθεῖν*, *прообразовати*, *цѣсарѣствовати* *βασιλεύειν*, во *Заг*, *Шаф*, *Орб*, *Хлуд*: *младенѣствовати*, во *Бит*: *нарековати*, *прозѣбовати*, *прохладовати*, во *Заг*: *вѣсѣдѣствовати*, *единомѣдрѣствовати* во *Орб*: *благодаровати* *σ*, *вѣзгласовати* *προσφωνεῖν*, *вѣобразовати* *μορφῶν*, *опитовати*, *славословѣствовати*, *старѣшиннѣствовати*, во *Хлуд*: *благовѣрѣствовати* *εὐαγγελίσεσθαι*, *вѣпрообразовати*, во *Втиш*: *безмѣлѣствовати* *ἡσυχάζειν*, *единовѣствовати*, *златодѣнѣствовати*, *присвѣдѣтелѣствовати*, *прѣдѣпразднѣнѣствовати*, *трѣлѣтѣствовати* и др. Некои од овие образувања се среќаваат во руски ракописи, особено во оние што имаат јужнословенски произлез: *ликѣствовати* *χορεύειν* присутен во *Триод*, *Втиш* и во коментираниот псалтир, е потврден и во *Хроника на Георги Амартол (ХГА)*, како и во *Повеста за Варлаам и Јоасаф*, *плѣновати Орб* и во ХГА [Пичхадзе 2011: 65], додека глаголот *плодѣствовати* *καρποφορεῖν* *Орб*, *Пог*, е засведочен и во *Ростовскиот службен минеј* [Кривко 2012: 158].

Во ракописите од македонска редакција се забележува и поновата современа форма на овој суфикс *-оґва-*, *Бит*: *помѣнѣлѣвати*, во *Шаф*: *цѣлоуѣвѣцѣ*, *цѣлоуѣвати*.

Во јазикот на високите жанрови, ораторска проза и особено химнографија сложенките (комполитите) достигнуаат најголема честота [Јовчева 2014: 174]. Како многу продуктивни први компоненти кај комполитите се среќаваат: *благо-*, *бого-*, *вѣсе-*, *едино-*, *свѣто-*, *трѣ-*, потоа уште и: *злато-*: *златоглаголитѣ*, *златоимѣнитѣ*, *златокованѣ*, *златолюбнѣ*, *златообразнѣ*, *златоплетѣ*, *златосѣщнѣ*, *златооустѣ* *χρυσόστομος* (од кои само последниот

²¹ Во одделни контексти се јавуваат разнокоренски синоними, односно образувања со истиот префикс *съ-* од различни синонимни мотивирачки глаголи [Андријевска 2010: 57].

е одбележан во канонските ракописи); равно-: равноврѣстѣнъ ὁμοούσιος, равногорашѣ, равнодоушѣнъ ἰσόψυχος, равнодѣнствѣнъ, равноестѣствѣнъ, равномоушѣнъ, равномѣрѣ, равноотѣцѣ, равнотѣстѣнъ, равноносилѣнъ ἰσοδύναμος, равнославилѣ, равнославѣнъ, равностѣнъ ὁμοθρονος, равносжѣнъ ὁμοούσιος, равносжѣствѣнъ, равночислѣно, равночислѣнъ ἰσάριθμος, равнотѣсти, равнотѣствѣнъ ὁμότιμος, равнотѣтенѣнъ ἰσότημος (канонските ракописи ги бележат само: равнодоушѣнъ, равноестѣствѣнъ и равнотѣствѣнъ) и сл.

Карактеристични се и повеќекомпонентни образувања, во *Бит*: братоненавидѣцѣ μισᾶδελφος, во *Заг*: сватопрѣвочѣнѣ, во *Шаф*: пламенѣновѣсходѣтелѣ, во *Шаф*, *Орб*, *Втиш*: богоблагодѣтѣна, θεοχαρίτωτος *Втиш*: четвордесатѣсвѣтѣлѣ и др.

Склоноста на Климент Охридски за создавање нови сложенки е особено застапена во неговите химнографски творби. Низа од овие сложенки се присутни во триодите, како и во *Пог* и *Григ*.

Во *Табела 1* се дава преглед на сложенките застапени во химнографските творби на Климент Охридски,²² а паралелно е претставено и присуството на овие сложенки во триодите од македонска редакција,²³ во коментарот на *Пог*,²⁴ и во *Григ*.²⁵

Табела 1

Химнографија КО			
БЛАГОДѢТЬ	<i>Триод Пог Григ</i>	ДЛЪГОТРѢПѢННЕ	<i>Триод</i>
БЛАГОПРИНАТѢНЪ	<i>Бит Орб Хлуд</i>	ДОБРОДѢТѢЛѢНЪ	<i>Шаф</i>
БЛАГОЖАНАНЪ	<i>Триод Пог</i>	ЕДИНОГЛАСНО	<i>Триод</i>
БОГОБЛАЖЕНЪ	<i>Заг Шаф Орб Хлуд</i>	ЕДИНОСЖѢНЪ	<i>Бит Шаф Орб Хлуд</i>
БОГОВИДѢЦЪ	<i>Бит Заг Шаф Орб</i>	ЕДИНОЧЛѢДѢНЪ	<i>Триод</i>
БОГОГЛАСЪ	<i>Орб</i>	ЗЛАТОЗАРѢНЪ	<i>Пог</i>
БОГОГЛАСѢНЪ	<i>Заг Шаф Орб Хлуд</i>	МЪНОГОРАЗЛИЧѢНЪ	<i>Заг, Орб</i>
БОГОЗАРѢНЪ	<i>Орб</i>	ПѢСНОСЛОВИТИ	ПѢСНОСЛАВИТИ <i>Орб</i>
БОГОЗРАЧѢНЪ	<i>Триод</i>	РЖКОПИСАННЕ	<i>Триод</i>
БОГОЛѢПНО	<i>Триод</i>	САМОВИДѢЦЪ	<i>Бит Заг Шаф Орб</i>
БОГОМАТИ	<i>Триод</i>	СВѢТОДАВѢЦЪ	<i>Триод</i>
БОГОМЪДРЪ	<i>Заг Шаф Орб Хлуд</i>	СВѢТОЗАРѢНЪ	<i>Заг Шаф Орб Хлуд</i>

²² Според Речникот [Поп-Атанасова, Костовска 2005: 71–361].

²³ Според Индексот на лексиката застапена во триодите [Макаријоска, Црвенковска 2012а: 127–216].

²⁴ Според Индексот на лексиката на коментарот кон *Пог* [Цубалеvsка, Макаријоска 2013: 155–284].

²⁵ Според Index verborum на *Григ* [Рибарова 2014: 63–533].

БОГОНАЧАЛЪНЪ	<i>Заг Хлуд</i>	СВѢТНОСЪНЪ	<i>Триод</i>
БОГОНЕВЪСТА	<i>Триод</i>	ТРИДНЕВЪНО	<i>Заг Шаф Орб Хлуд Пог</i>
БОГОНОСЪЦЪ	<i>Орб Хлуд</i>	ТРИСИАНЪНЪ	<i>Орб</i>
БОГООТЪЦЪ	<i>Шаф Орб Хлуд</i>	ТРИСЪСТАВЪНЪ	<i>Заг Орб Хлуд</i>
БОГОПОДОБЪНО	<i>Орб</i>	ТРИСИСЪНЪ	<i>Бит Заг Орб Хлуд</i>
БОГОРОДИТЕЛНИЦА	<i>Бит Орб Хлуд</i>	ТРИПЪСТАСЪНЪ	<i>Заг Орб</i>
БОГООУБИНИЦА	<i>Заг Шаф Орб Хлуд</i>	ТРЕБЕЗНАЧАЛЪНЪ	<i>Триод</i>
БОГОУСТЪНЪ	<i>Шаф Орб</i>	ТРЕБЛАЖЕНЪ	<i>Бит Заг Орб Хлуд Пог</i>
БРАКОНЕНСКОУСЪНА	<i>Триод</i>	ТРЕБЪЛЪНЕНИЕ	<i>Орб</i>
ВЪСЕДѢТЕЛЪ	<i>Триод</i>	ТРЕСВѢТЪЛЪ	<i>Заг Шаф Орб Хлуд</i>
ВЪСЕМИРЪНЪ	<i>Пог Бит Заг Шаф Орб</i>	ТРЕСКАТЪ	<i>Триод Григ</i>
ВЪСЕМОГЪ	<i>Пог Триод Григ</i>	ТРЕСЪЛЪНЪТЪНЪ	<i>Заг Орб Хлуд</i>
ВЪСЕСВѢТЪЛЪ	<i>Триод</i>	ШЕСТОКРИЛАТЪ	<i>Бит Орб Хлуд</i>
ВЪСЕСТЪНЪ	<i>Триод</i>	ШЕСТОКРИЛЪНЪ	<i>Орб</i>

Табеларниот преглед покажува голема сличност во начинот на образување на сложенките во химнографијата на Климент Охридски и во ракописите произлезени од Охридската книжевна школа.

При образувањето на именките што означуваат дејство како најфреквентен модел во творештвото на Климент се јавуваат дериватите со суфиксот *-(ε)ниε/(-нє)*. Ваквите образувања се особеност и на ракописите настанати во рамките на Климентовата школа. Некои од овие образувања, како во *Орб*: гашение — *о҃гнѣ* гашение 233а, гласование — гласованиа злама 113а, гноеение — гноеение *спѣсѣ исцѣли* 116с, во *Дин*: калѣение — *ѿ калѣниа* 111b и др. се документирани единствено во македонскиот корпус во *Споредбениот индекс кон речниците обработувани во рамките на Комисијата за црковнословенски речници* [Андријевска 2014: 197].

II. Кон темата “Охрид на Руси”²⁶ — одразот на охридските текстови во некои руски текстови:

Илина книга, Путјатин минеј, Ростовски службен минеј

Врските на руската црковнословенска писменост со дејноста во Климентовата школа повеќепати биле разгледувани во литературата. Во низа руски црковнословенски текстови се среќава, “систематическое и нетривиальное языковое сходство [...] с гимнографическими памятниками

²⁶ Темата “Охрид на Руси” е подробно обработена [Пентковски 2014а], а оттаму го преземаме и насловот. Таму се разгледани низа елементи што укажуваат на пренесување на книгите од Охридската книжевна школа во Русија.

и с произведениями учеников Кирилла и Мефодия [. . .] Единственным регионом, где эти элементы могли сохранять свою актуальность в конце X – начале XI в. была Македония” [Пичхадзе 2011: 68–69]. Потврда за оваа теза се наоѓа и при споредба на лексиката од руските црковнословенски текстови, која е помалку застапена во речниците, со ракописите од македонската традиција. Показателна е во овој однос и сличноста во зборообразувачките модели што се јавува помеѓу дел од ракописите во двете средини.

Во табелата што следи се дава преглед на лексиката којашто не е одбележана во речниците, но е присутна во некои руски црковнословенски текстови поврзани со Охридската школа. Оваа лексика, што е претставена тука во втората колона, се среќава во низа ракописи од македонската редакција на црковнословенскиот јазик, како и во химнографското творештво на Климент Охридски (КО).

Табела 2

Илина книга²⁷	Триоди (Бит Заг Шаф Орб Хлуд) Пог Григ, КО
БЛАГОЧИНСТИ СД	БЛАГОЧИНСТИЕ <i>Бит</i>
БЛИЖЊНИ	БЛИЖЊНИИ <i>Триод, Пог</i>
БОГОМОУЖЬНО	БОГОМЖЬНО <i>Бит Заг Орб</i> БОГОМЖЬНЪ <i>Триод</i> БОГОМЖЬСКЪ <i>Хлуд</i> БОГОМЖЬСТВО <i>Орб Хлуд</i>
БОГОНОСЬНО	БОГОНОСЬНО <i>Заг Орб</i>
ВЪСПИТЪНИКЪ	ВЪСПИТЪНЪ <i>Шаф Хлуд</i>
ДЪВОИМЕНЪНЪ	ДЪВОИМЕНИТЪ <i>Хлуд</i>
ЗАЛТОЗАРЪНЪ	<i>Пог КО</i>
НЕИЗМЪРЪНО	НЕИЗМЪРЪНЪ <i>Шаф Орб</i>
ОТАГОВАТИ	ОТАГОТИТИ <i>Бит Шаф Орб Хлуд Пог</i> ОТАГОТЪТИ <i>Заг Шаф Хлуд Пог</i> ОТАГЪАТИ <i>Орб</i> ОТАГЪИТИ <i>Заг</i>
ПРЕДЪПРАЗДНОВАТИ	ПРЕДЪПРАЗДНОВАТИ <i>Заг Шаф Орб</i> ПРЕДЪПРАЗДЪНЪ <i>Бит Хлуд</i> ПРЕДЪПРАЗДЪНЪНЪ <i>Орб</i> ПРЕДЪПРАЗДЪНЪСТВО <i>Орб</i>

²⁷ Одбележани се само лексемите (подвлечени во: [Крысько 2005]) што отсутствуют во речниците на старословенскиот, црковнословенскиот и древнорускиот јазик.

прѣсвѣщеванъ	прѣсвѣщенъ <i>Хлуд</i> прѣсвѣщенънъ <i>Бит</i>
самогласьно	самогласьно <i>Бит Заг Орб</i> самогласьнъ <i>Заг Шаф Орб Хлуд</i>
серожденън	въсеродънъ <i>Заг Шаф Хлуд</i>
сесвѣтъль	въсесвѣтъль <i>Триод</i>
сѣбѣщисльнъ	модел: сѣбѣз- (συνάψ-) сѣбѣзлѣтънъ <i>Орб</i> сѣбѣздънъ <i>Заг</i> сѣбѣзначальнъ <i>Триод КО</i> сѣбѣсплодънъ <i>Орб</i> сѣбѣсплѣтънникъ <i>Хлуд</i>
сѣбѣзвѣселити	модел: сѣбѣз- (συνευ-) сѣбѣзвѣсити <i>Орб</i> сѣбѣздвигнжти <i>Заг Орб Хлуд</i> сѣбѣзрастъ <i>Орб</i> сѣбѣзиграти <i>Шаф</i> сѣбѣзити <i>Заг</i> сѣбѣзнести <i>Заг Шаф Орб Хлуд</i> сѣбѣкоупити (сѣ) <i>Триод</i> сѣбѣкоупленне <i>Заг Орб Хлуд</i> сѣбѣкоу плѣти <i>Заг Шаф Орб Хлуд</i> сѣбѣпжтъшьствовати <i>Шаф</i> сѣбѣскрѣсити <i>Орб</i> сѣбѣскрѣсити <i>Заг Шаф Орб Хлуд</i> сѣбѣставити <i>Орб</i> сѣбѣсталаѣти <i>Заг Орб</i> сѣбѣстати <i>Шаф Орб</i> сѣбѣсходити <i>Орб</i> сѣбѣсходити <i>Хлуд</i>
сѣбѣдатель	сѣбѣдатель <i>Бит Заг Орб Хлуд Григ</i>
танновати	модел: танно- танновѣдѣти <i>Заг</i> танновѣститель <i>Хлуд</i> таннознаменанъ <i>Шаф</i> таннъникъ <i>Бит</i> таннъствовати <i>Орб Хлуд</i>
танновндѣнне	танно-
таннописць	танно-
тврѣдитель	тврѣдитель <i>Бит Заг Шаф</i>

ТРСЪВѢТЬЛО	МОДЕЛ: тръ- ²⁸ ТРСЪВѢТЬЛОВАНЬНЪ <i>Заг</i> ТРСЪВѢТЬЛЪ <i>Заг Шаф Орб Хлуд КО</i> ТРСЪВАТЬ <i>Триод Григ КО</i> ТРСЪВАТЬСТВОВАТИ <i>Заг</i>
ОУХОДНТНСА	ОУХОДНТИ <i>Орб</i>
ЧЕТВОРОДЕСАТЬНЪ	МОДЕЛ: четворо- ЧЕТВОРОДЕСАТЬНИЦА <i>Заг Орб Хлуд</i> ЧЕТВОРОДЕСАТЬНЪ <i>Орб</i> ЧЕТВОРОДЕНЬНЪ <i>Триод</i> ЧЕТВОРОСКЪЗДЪНЪ <i>Орб</i> ЧЕТВОРОКОНЫНЪ <i>Орб Хлуд</i> ЧЕТВОРОПѢСНО <i>Заг</i> ЧЕТВОРОПѢСНЪНЪ <i>Шаф</i> ЧЕТВОРОПѢСНЪЦЪ <i>Заг Орб Хлуд</i> ЧЕТВОРОЧАСТЬНЪ <i>Бит Шаф</i>
Путјатин минеј [Максимович 2003: 69]	<i>Орб</i>
ἀπρόσιτος ὠραϊότης неприкосновенни свѣтъ = <i>СинТ</i>	д<оу>шж просвѣти неприкосновеннымъ свѣтомъ твоимъ 12с, свѣтъ неприкосновенны 87d, свѣтъ неприкосновенны х<рист>ъ 183b.
Ростовски службен минеј [Кривко 2012: 157]	<i>Орб, Пог</i>
ПЛОДЪСТВОВАТИ	ПЛОДЪСТВОВАТИ

Интересна информација за датирањето на преводот дава текстот на *Путјатин минеј* каде што е одбележан небуквалниот превод на грч. ἀπρόσιτος ὠραϊότης како неприкосновенни свѣтъ, израз којшто се среќава и во *СинТ* [Максимович 2003: 69]. Тој израз е регистриран во *Орб* на 3 места: д<оу>шж просвѣти неприкосновеннымъ свѣтомъ твоимъ 12с, свѣтъ неприкосновенны 87d, свѣтъ неприкосновенны х<рист>ъ 183b. И по другим особености (на пр., нејотирани вокали по затврднатите палатали, форми без епентетско л и др.) може да се укаже на Охрид како место каде што можел да настане преводот на таа книги.

Помеѓу бројни зборови неодбележани во лексикографијата, во *Ростовскиот службен минеј* [Кривко 2012: 157] е присутен глаголот плодъствовати харпофореѣν. Овој глагол го бележат и *Орб* и *Пог*.

²⁸ Компонентата три- (τρι-) имала две важни семантички функции кај композитите: предава односи на тринитарноста, а во некои случаи придавала хиперболизирачко значење на вториот корен, а не само аритметичко утврдување [Йовчева 2014: 218]. Хиперболизирачкото значење се потврдува и со преводот на τρισπλάχριστος со прѣблагенъ и трѣблагенъ во *Заг* [РГЦЛП 2003: 459].

Јазичниот материјал што го даваат повеќе руски минеи упатува на поврзаноста на Охрид со создавање на првобитниот словенски превод на минејот [Максимович 2003; Пичхадзе 2009], односно јазичните особености на најстарата словенска химнографија по источен обред укажуваат на западниот дел на јужнословенскиот јазичен ареал каде што се наоѓала Величката епископија на Климент Охридски [Кривко 2013: 390].

III. Заклучоци

За времето кога се препишувани определени црковнословенски ракописи судиме само посредно, врз основа на палеографски, ортографски, јазични особености. Што се однесува на просторното лоцирање, се обрнува пред сè внимание на јазичните особености што можат да нè упатат на некоја поширока или потесна дијалектна област. Голем дел од разгледуваните ракописи се поврзуваат со широкиот појас на јужните и западните македонски говори, една поширока област на која се одвивала, веројатно во повеќе скрипториуми, дејноста на Охридската книжевна школа.

Особено важни сознанија при локализацијата на ракописите може да даде и лексичкиот критериум. При анализата на некои древноруски ракописи се доаѓа до сознанија дека одделни текстови се поврзани со заедничка ретка лексика [Пичхадзе 2011: 211, 221]. Такви сличности покажуваат, меѓу останатите: *СинТ*, толковниот псалтир, триодот, химнографските текстови од една страна, или пак, друга група текстови како апостолот, паримејникот, триодот, толковниот псалтир и сл. и голем дел, имено од овие текстови, содржат јужнословенски (попрецизно македонски) елементи.

До слични заклучоци се доаѓа и преку споредбена лексичка и зборообразувачка анализа на македонските ракописи од Охридската школа. Се забележува совпаѓањето на толковниот псалтир со паримејникот [Рибарова 2005: 51–52], а овие текстови (*Григ*, *Син*, *Бон*) покажуваат лексички и зборообразувачки сличности со словата на Климент Охридски. Паримејникот (*Григ*) се совпаѓа и со апостолот (*Охр*). Забележани се сличности на триодите со толковниот псалтир (*Бон* и *Пог*) [Црвенковска 2006: 116, 126], како и со химнографските дела на Климент Охридски. Толковниот псалтир (*Пог*, *Бон*) во доста места се совпаѓа со *СинТ*. Во основниот корпус на преведени богослужбени книги влегувало евангелието, а познато е дека и преводот на минејот се поврзува со Климентовата школа.

Сите овие критериуми на анализата на јазичните факти може да придонесат за утврдувањето (дефинирањето) на корпусот на книги по византиски обред што биле создадени во периодот на дејноста на учениците на Кирил и Методиј, односно во епохата на Климент Охридски.

Кратенки на називи на библиотеките и на институциите
во кои се чуваат ракописите

БАН	Българска академия на науките (София)
ГИМ	Государственный исторический музей (Москва)
КЦБАН	Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского (Киев)
РГАДА	Российский государственный архив древних актов (Москва)
РГБ	Российская государственная библиотека (Москва)
РНБ	Российская национальная библиотека (С.-Петербург)
ФЛФ	Филолошки факултет "Блаже Конески" (Скопје)
ВУВ	Biblioteca Universitaria di Bologna (Bologna)
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (Zagreb)

Кратенки на изворите

Старословенски

<i>Асем</i>	— Асеманово евангелие
<i>Зогр</i>	— Зографско евангелие
<i>Мар</i>	— Мариинско евангелие
<i>Син</i>	— Синајски псалтир
<i>СинГ</i>	— Синајски требник
<i>Супр</i>	— Супрасалски зборник

Црковнословенски

<i>Бит</i>	— Битолски триод
<i>Бон</i>	— Болоњски псалтир, 1230–1241 год.
<i>Вран</i>	— Вранешнички апостол
<i>Григ</i>	— Григоровичев паримејник
<i>Дбј</i>	— Добрејшово евангелие
<i>Дбм</i>	— Добромирово евангелие
<i>Дчн</i>	— Дечански псалтир
<i>Заг</i>	— Загребски триод, ХАЗУ IV d 107
<i>Ил</i>	— Илина книга
<i>Јов</i>	— Евангелие на поп Јован
<i>Карп</i>	— Карпински апостол
<i>Крат</i>	— Кратовско евангелие
<i>Лобк</i>	— Лобковски (Хлудов) паримејник, 1294–1320 год.
<i>Орб</i>	— Орбелски триод
<i>Охр</i>	— Охридски апостол
<i>Пог</i>	— Погодинов псалтир
<i>Пут</i>	— Путјатин минеј
<i>Рад</i>	— Радомирово евангелие
<i>Рдм</i>	— Радомиров псалтир
<i>Рост</i>	— Ростовски службен минеј
<i>Слеп</i>	— Слепченски апостол

Стм – Стаматово евангелие
Стр – Струмички (македонски) апостол
Хлуд – Хлудов триод
Шаф – Шафариков триод

Други кратенки

ИМЈ – Институт за македонски јазик “Крсте Мисирков”, Скопје
ИСК – Институт за старословенска култура, Прилеп
МАНУ – Македонска академија на науките и уметностите, Скопје

Библиографија

Ракописи

Вти

ФЛФ 1391, Празничен минеј, 1453 г. [ЦУБАЛЕВСКА 2009].

Крат

НУБ, Ms 20, Четвороевангелие, XIV в.

Лобк

ГИМ, Хлуд. 142, Паримејник, 1294–1320.

Хлуд

ГИМ, Хлуд. 133, посен и цветен триод, XIII в. [МИОВСКИ 1996].

Шаф

РНБ, Ф. п. I. 74, Посен и цветен триод, XIII в. [МАКАРИЈОСКА, ЦРВЕНКОВСКА 2012А].

Пог

РНБ, Пог., № 8, Псалтир со коментар, XIII в.

Рост

РНБ, Ф. п. 137, Службен минеј, XIII в.

Стм

РНБ, Арх. общ., № 338, Четвороевангелие, XIII в.

Изданија на ракописи

Бит

БАН, № 38, Посен триод, XII в.; [ЗАИМОВ 1984].

Бон

ВУВ 2499, Ex. Bib. S. Salv. 583, Псалтир со коментар, XIII в. (1230–1241); [ЈАГИЌ 1907; ДУЙЧЕВ 1968].

Вран

НАЗУ, Ша48, Полн апостол, XIII в.; [КОНЕСКИ 1956]

Григ

РГБ, Григ. 2 (М. 1685), Паримејник, XII–XIII в.; [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998; РИБАРОВА 2014].

Дбм

РНБ, Q. п. I. 55, Четвороевангелие, XII в.; Синаи, Библиотека на ман. Св. Катарина, MS 43/0, MS 7/N, Париз, Bibliothèque National Slav. 65. [АЛТБАУЕР 1973; ВЕЛЧЕВА 1975; ТАРНАНИДИС 1988; УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, ДЕСПОДОВА 1992].

Дбј

НБКМ 17 (307) (79 л.), Четвороевангелие, XIII в., 127 л., 48 л. што изгореле во Белград (Народна библиотека бр. 214); [ЦОНЕВ 1906]

Дчн

РНБ, Гильф., № 17, литургиски псалтир со молитви, XIII в.; [МИТРЕВСКИ 2000].

Заг

HAZU, IV d 107, Посен и цветен триод, XIII в.; [ЦРВЕНКОВСКА 1999].

Ил

РГАДА, Тип., № 131, Празничен минеј, XI–XII в.; [КРЫСЬКО 2005].

Јов

HAZU IIIc1 (Mih.33), Краток апракос, XIII в.; [МОШИН 1954].

Карп

ГИМ, Хлуд. 28, Полн апракос, XIII в.; [ДЕСПОДОВА ET AL. 1995]

Орб

РНБ, Ф. п. I. 102, Верк., Вяз. Ф. 124/4, Ф. 124/10, Посен и цветен триод XIII в.; [ЦРВЕНКОВСКА, МАКАРИЈОСКА 2010]

Охр

РГБ, Григ., № 13 (М. 1695), краток избран апостол, XII в.; [КУЛЬБАКИН 1907].

Пог

РНБ, собрание Погодина, № 8, Псалтир со коментар, XIII в.; [ЈАГИЌ 1907].

Пут

РНБ, Соф., № 202, Службен минеј, XI в.; [БАРАНОВ, МАРКОВ 2003].

Рад

HAZU IIIb24 (Mih.6), Полн апракос, XIII в.; [УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, РИБАРОВА 1988].

Рдм

Света Гора (Атос) 1Д13 (172 л.), РНБ О.п. I.11, Литургиски псалтир со молитви, XIII в. [МАКАРИЈОСКА 1997].

Слеп

РНБ, Ф. п. I. 101, Верк. (130 л.), Ф. п. I. 101а, Сар. (6 л.); БАН 24.4.6, Срезн. 53 (1 л.); РГБ, собр. Григ., № 14 (М 1696) (6 л.); КЦБАН, ДА/П.25 (2 л.); Пловдив, Народна библиотека "Иван Вазов" 25 (9 л.), Полн избран апостол, XII в., 154 л. [ИЛЬИНСКИЙ 1912].

Стр

Praha, Národní muzeum, IX E 25, Краток избран апостол, XIII в. [БЛАХОВА, ХАУПТОВА 1990].

Литература

АЛТБАУЕР 1973

АЛТБАУЕР М., *Добромирово евангелие, кирилски споменик од XII век*, Скопје, 1973.

АНДРИЈЕВСКА 2010

АНДРИЈЕВСКА Н., "Глаголскиот префикс *съ-/сън-* во македонските црковнословенски текстови", *Кирилметодиевистика*, 6, 2010, 47–62.

— 2014

АНДРИЈЕВСКА Н., "За уделот на македонските средновековни текстови во црковнословенскиот лексички фонд", во: *XI научна конференција на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје, 2014, 189–202.

БАРАНОВ, МАРКОВ 2003

БАРАНОВ В. А., МАРКОВ В. М., *Новгородская служебная минея на май (Путьтина Минея) XI в. Текст, Исследования. Указатели*, Ижевск, 2003.

БЛАХОВА, ХАУПТОВА 1990

БЛАХОВА Е., ХАУПТОВА З., *Струмички (Македонски) апостол*, Скопје, 1990.

ВЕЛЧЕВА 1975

ВЕЛЧЕВА Б., *Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII век*, София, 1975.

ВИДОЕСКИ 1998

ВИДОЕСКИ Б., *Дијалектите на македонскиот јазик*, 1, Скопје, 1998.

— 1999

ВИДОЕСКИ Б., *Дијалектите на македонскиот јазик*, 3, Скопје, 1999.

ДЕСПОДОВА 1981А

ДЕСПОДОВА В., “Специфичните методолошки проблеми при изработката на Речникот на македонските црковнословенски ракописи”, *Slovo*, 31, 1981, 23–31.

— 1981Б

ДЕСПОДОВА В., “Јазичните особености на спомениците за речникот на македонските црковнословенски ракописи”, *Slovo*, 31, 1981, 83–101.

— 1997

ДЕСПОДОВА В., *Студии за македонската средновековна лексика*, Прилеп, Скопје, 1997.

ДЕСПОДОВА ET AL. 1995

ДЕСПОДОВА В., БИЦЕВСКА К., ПАНДЕВ Д., МИТРЕВСКИ Љ., *Карпинско евангелие* (= Македонски средновековни ракописи, 4), Скопје, Прилеп, 1995.

ДОСЕВА 2010

ДОСЕВА Ц., “Из лексиката на ранната славјанска химнографија: (названия за облекло)”, во: М. ЙОВЧЕВА, ред., *Плѝние мало Гевргию: Сборник в чест на 65-годишнината на проф. д-рн Георги Попов*, София, 2010, 250–268.

ИЛИЕВСКИ 1988

ИЛИЕВСКИ П. ХР., *Балканолошки лингвистички студии со посебен осврт кон историскиот развој на македонскиот јазик* (= Посебни изданија, 14), Скопје, 1988.

ИЛЬИНСКИЙ 1912

ИЛЬИНСКИЙ Г. А., *Слепченский апостол XII века*, Москва, 1912.

ЙОВЧЕВА 2014

ЙОВЧЕВА М., *Старобългарският служебен миней*, София, 2014.

КОНЕСКИ 1956

КОНЕСКИ Б., *Вранешнички апостол* (= Стари текстови, 2), Скопје, 1956.

— 1957

КОНЕСКИ Б., “Охридска книжевна школа”, *Slovo*, 6–8, 1957, 177–194.

— 1965

КОНЕСКИ Б., *Историја на македонскиот јазик*, Скопје, 1965.

КРИВКО 2012

КРИВКО Р. Н., “Древнеболгарский пласт в ростовской служебной Минее XIII в. (РНБ, Ф. п. I 137)”, *Slověne*, 1/1, 2012, 145–221.

— 2013

КРИВКО Р. Н., “Славянские служебные минеи как источник по византийской гимнографии”, *Христианский Восток*, 6 (12), 2013, 378–390.

— 2014

КРИВКО Р. Н., “Лингвистические заметки к «Учительному евангелию» и «Сказанию церковному»”, во: *Сборник на трудови од Меѓународниот научен собир Кирилметодијевската традиција и македонско-руските духовни и културни врски* (по

- повод 1150 години од Моравската мисија и од словенската писменост*), Скопје, 2014, 129–140.
- КРЫСЬКО 2005
КРЫСЬКО В. Б., *Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип. 131*, Москва, 2005.
- КУЛЬБАКИН 1907
КУЛЬБАКИН Ст., *Охридская рукопись апостола конца XII века* (= Български старини, 3), София, 1907.
- МАКАРИЈОСКА 2007
МАКАРИЈОСКА Л., *Студии од историската лексикологија* (= Посебни изданија, 48), Скопје, 2007.
- 2008
МАКАРИЈОСКА Л., "Јазичните особености на македонските црковнословенски текстови", во: *Предавања на XL меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје, 2008, 65–96.
- МАКАРИЈОСКА, ЦРВЕНКОВСКА 2012А
МАКАРИЈОСКА Л., ЦРВЕНКОВСКА Е., *Шафариков триод. Лингвистичка анализа*, Скопје, 2012.
- 2012Б
МАКАРИЈОСКА Л., ЦРВЕНКОВСКА Е., "Глаголските форми во македонските црковнословенски текстови од XII до XIV век", *Контекст*, 10 (= Реферати на македонските слависти за XV-от меѓународен славистички конгрес во Минск, Белорусија, август, 2013 година), 2012, 39–60.
- МАКАРЦЕВ 2014
МАКАРЦЕВ М. М., *Эвиденциальность в пространстве балканского текста*, Москва, 2014.
- МАКСИМОВИЧ 2003
МАКСИМОВИЧ К. А., "Службена майская минея как памятник древнеболгарского книжного языка (К новейшему изданию Пуятвиной минеи XI века)", *Славяноведение*, 6, 2003, 62–70.
- МАРЕШ 2008
МАРЕШ Ф. В., "Стари словенски натписи (графити) во црквата на манастирот Свети Наум на Охридското Езеро", во: ИДЕМ, *Компаративна фонологија и морфологија на македонскиот јазик*, Скопје, 2008, 239–248.
- МИЛЕТИЧ 1880
МИЛЕТИЧ Л., "Особеностите на езика на Маријинският паметник", *Периодическо списание на Българското книжевно дружество*, 19–20/5, 1880, 219–252.
- МИОВСКИ 1996
МИОВСКИ М., *Хлудов паримејник – лингвистичка анализа*, Скопје, 1996.
- МИРЧЕВ 1963
МИРЧЕВ К., *Историческа граматика на българския език*, 2-о изд., София, 1963.
- МИТРЕВСКИ 2000
МИТРЕВСКИ Љ., *Дечански псалтир* (= Македонски средновековни ракописи, 5), Прилеп, 2000.
- МИХЕЕВ 2013
МИХЕЕВ С. М., "Два кратки глаголически графити в манастире св. Наума под Охридот и в Св. Софии в Стамбуле", *Slověne*, 2/2, 2013, 52–63.
- 2014
МИХЕЕВ С. М., "Древние надписи-графити в манастире св. Наума под Охридот: Предварительные наблюдения", во: *Зборник на трудови од Меѓународниот научен собор Кирилومتодиевската традиција и македонско-руските духовни и културни врски. Охрид, 3–4 октомври 2013*, Скопје, 2014, 205–208.

Мошин 1954

Мошин В., *Македонско евангелие на поп Јована* (= Стари текстови, 1), Скопје, 1954.

Мучај ет ал. 2014

Мучај С., Джуери С., Ристани И., Пентковски А. М., “Средневековые церкви в долине Шушицы (Южная Албания) и славянская епископия свт. Климента Охридского”, *Slověne*, 3/1, 2014, 5–42.

Пентковская 2004

Пентковская Т., “Переводы византийско-славянской контактной зоны XIII–XIV вв.: литургическая терминология”, во: *Преводите през XIV столетие на Балканите*, София, 2004, 235–248.

——— 2006

Пентковская Т., “Ранние южнославянские переводы Иерусалимского типикона: особенности лексико-грамматической нормы”, во: *Многократните преводи в Южнославянското средновековие*, София, 2006, 397–419.

Пентковски 2001

Пентковски А. М., *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*, Москва, 2001.

——— 2014А

Пентковски А. М., “«Охрид на Руси»: Древнерусские богослужебные книги как источник для реконструкции литургической традиции охридско-преспанского региона в X–XI столетиях”, во: *Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир Кирилметодиевската традиција и македонско-руските духовни и културни врски (по повод 1150 години од Моравската мисија и од словенската писменост)*, Скопје, 2014, 43–65.

——— 2014Б

Пентковски А. М., “Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия”, у: *Свети Ѓурило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)*, Београд, 2014, 25–102.

Пичхадзе 2009

Пичхадзе А. А., “О языковых особенностях славянских служебных миней”, in: *Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina. Festgabe für Hans Rothe zum 80. Geburtstag*, München, Berlin, 2009, 297–308.

——— 2011

Пичхадзе А. А., *Переводческая деятельность в домонгольской руси. Лингвистический аспект*, Москва, 2011.

Поп-Атанасов 2015

Поп-Атанасов Ѓ., *Македонската глаголица*, Скопје, 2015.

Поп-Атанасова, Костовска 2005

Поп-Атанасова С., Костовска В., *Лексиката во поетските творби на Климент Охридски*, Скопје, 2005.

РГЦЛП 2003

Аргиновски М., ред., *Речник на грчко-црковнословенски лексички паралели*, Скопје, 2003.

Ремнёва 2011

Ремнёва М. Л., *Старославянский язык*, Москва, 2011.

Рибарова 1991

Рибарова З., “Тригоровичевиот паримејник и глаголските традиции во македонската писменост”, во: *Предавања на XXIII семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје, 1991, 167–165.

- 2000
РИБАРОВА З., "Основни особености на јазикот на текстовите", во: *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*, 1: Вовед, Скопје, 2000, 25–31.
- 2005
РИБАРОВА З., *Јазикот на македонските црковнословенски текстови*, Скопје, 2005.
- 2009
РИБАРОВА З., *Палеословенистички студии* (= Посебни изданија, 63), Скопје, 2009.
- 2014
РИБАРОВА З., *Григоровичев паримејник, 2: Лексика. Index verborum*, Скопје, 2014.
- РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998
РИБАРОВА З., ХАУПТОВА З., *Григоровичев паримејник, 1: Текст со критички апарат*, Скопје, 1998.
- РУСЕК 1969
РУСЕК Ы., "Из лексиката на среднобългарските триоди", *Известия на Института за Български език*, 17, 1969, 149–180.
- РЦЈМР 2006
РИБАРОВА З., гл. ур., МАКАРИЈОСКА Л., РИБАРОВА З., УГРИНОВА-СКАЛОВСКА Р., ред., *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција*, 1: Вовед, а–б, Скопје, 2006.
- СТАНКОВСКА 2008
СТАНКОВСКА Љ., "Кон прашањето за таинствената Климентова епархија", во: *Македонскиот јазик, минато, сегашност, иднина. Реферати од научниот собир по повод 50-годишнината од основањето на Институтот* (= Посебни изданија, 54), Скопје, 2008, 297–314.
- ТОТОМАНОВА 1991
ТОТОМАНОВА А. М., "Правописните особености на Орбелският триод и фонетичната система на говора, отразен в него", *Кирило-Методиевски студии*, 8, 1991, 253–263.
- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА 1970
УГРИНОВА-СКАЛОВСКА Р., "Траги од глаголската писмена традиција во македонските кирилски текстови од 12 и 13 век", во: *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје*, 22, Скопје, 1970, 571–580.
- 1976
УГРИНОВА-СКАЛОВСКА Р., "За некои особености на македонската варијанта на црковнословенскиот", *Слово*, 25–26, 1976, 175–184.
- 1980
УГРИНОВА-СКАЛОВСКА Р., "Писмениот јазик во средновековна Македонија", *Литературен збор*, 27/6, 1980, 11–16.
- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, ДЕСПОДОВА 1992
УГРИНОВА-СКАЛОВСКА Р., ДЕСПОДОВА В., *Добромирово евангелие, 2* (= Македонски средновековни ракописи, 3), Скопје, 1992.
- УГРИНОВА-СКАЛОВСКА, РИБАРОВА 1988
УГРИНОВА-СКАЛОВСКА Р., РИБАРОВА З., *Радомирово евангелие* (= Стари текстови, 4), Скопје, 1988.
- ХРИСТОВА 1994
ХРИСТОВА И., *Речник на словата на Климент Охридски*, София, 1994.
- ЦОНЕВ 1906
ЦОНЕВ Б., *Добрейшово четвороевангелие, среднобългарски паметник от XII век* (= Български старини, 1), София, 1906.

ЦРВЕНКОВСКА 1999

ЦРВЕНКОВСКА Е., *Загребски триод* (= Стари текстови, 7), Скопје, 1999.

——— 2006

ЦРВЕНКОВСКА Е., *Јазикот и стилот на триодот*, Скопје, 2006.

——— 2015

ЦРВЕНКОВСКА Е., “Стандардизацијата на старословенскиот јазик и развојот на македонската редакција на црковнословенскиот јазик”, во: *Предавања на XLVII меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, Скопје 2015, 13–43.

ЦРВЕНКОВСКА, МАКАРИЈОСКА 2010

ЦРВЕНКОВСКА Е., МАКАРИЈОСКА Л., *Орбелски триод* (= Стари текстови, 10), Скопје, 2010.

ЦУБАЛЕВСКА 2009

ЦУБАЛЕВСКА М., *Ваташкиот минеј (со посебен акцент врз лексиката)* (= Посебни изданија, 60), Скопје, 2009.

ЦУБАЛЕВСКА, МАКАРИЈОСКА 2013

ЦУБАЛЕВСКА М., МАКАРИЈОСКА Л., *Лексиката на коментарот кон Погодиновиот псалтир* (= Посебни изданија, 76), Скопје, 2013.

ЩЕПКИН 1906

ЩЕПКИН В. Н., *Болонская псалтырь*, С.-Петербург, 1906.

ЈАГИЌ 1898

ЈАГИЌ В., *Evangelium Dobromiri. Ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII Jahrhunderts*, Wien, 1898.

——— 1907

ЈАГИЌ В., *Psalterium Bononiense*, Vindobonae, Berolini, Petropoli, 1907.

МАРЕЅ 1956

МАРЕЅ F. V., “Недѣлѣ цвѣтнаѣ,” *Slavia*, 2/25, 1956, 258–259.

TARNANIDIS 1988

TARNANIDIS I., *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki, 1988.

ZAIMOV 1984

ZAIMOV J., “The Kičevo Triodium (Cod. Sofia, BAN 38) also Known as the Bitola Triodium. An Old Bulgarian Manuscript from the XI–XII Century. Text and Transcription,” *Полама књигописнаѣ*, 10–11, 1984.

Emilija Crvenkovska

University “SS Cyril and Methodius,” Skopje, Macedonia

The Primary Slavic Complex of Liturgical Books of the Byzantine Rite (“Clement’s Corpus”) and the Formation of the Macedonian Redaction of Church Slavonic

Abstract

The article elaborates on the basic linguistic features of the Macedonian redaction manuscripts. A survey of the characteristics is presented on different levels: orthographical, phonological, morphological, lexical, and the level of word formation. Linguistic features of these texts can contribute to their more precise

localization, indicating that the manuscripts analyzed here are related to the wide zone of southern and western Macedonian dialects, a wider area in which the activities of the Ohrid Literary School took place. The lexicon of the manuscripts, especially the Greek loanwords present, leads to the conclusion that the place of their formation is a Slavic-Greek contact zone. Part of this paper is dedicated to the comparison of rare lexicon and productive word formation models present in a group of Church Slavonic manuscripts of Russian redaction. The comparative analysis of the lexicon and word formation models can help in establishing the corpus of books of the Byzantine rite that were created in the period of activity of Cyrillo-Methodian disciples, under the leadership of Clement of Ohrid. It is obvious that part of that corpus was the main liturgical book, the Gospel, and some previous works have verified that the Menaion was also translated in this literary center. Based on the analysis made in this work, it can be noted that the same rare lexicon and word formation models, in many cases verified in the hymnographic works of Clement of Ohrid, characterize the Apostle, Psalter with commentary, Triodion, Euchologium, and Prophetologion, leading to the conclusion that all these books were part of Clement's corpus.

Keywords

Macedonian redaction of Church Slavonic, Clement of Ohrid, Ohrid Literary School, linguistic features, hymnography

References

- Altbauer M., *Dobromirovo evangelie, kirilski spomenik od XII vek*, Skopje, 1973.
- Andrijevska N., "Glagolskiot prefiks *sŭ-/sŭn-* vo makedonskite crkvnoslovenski tekstovi," *Kirilometodievistika*, 6, 2010, 47–62.
- Andrijevska N., "Za udelot na makedonskite srednovekovni tekstovi vo crkvnoslovenskiot leksički fond," in: *XL naučna konferencija na Mežunarodniot seminar za makedonski jazik, literatura i kultura*, Skopje, 2014, 189–202.
- Argirovski M., ed., *Rečnik na grčko-crkvnoslovenski leksički paraleli*, Skopje, 2003.
- Baranov V. A., Markov V. M., *Novgorodskaia služebnaia mineia na mai (Putiatina Mineia) XI v. Tekst, Issledovaniia. Ukazateli*, Izhevsk, 2003.
- Bláhová E., Hauptová Z., *Strumički (Makedonski) apostol*, Skopje, 1990.
- Crvenkovska E., *Zagrepski triod*, Skopje, 1999.
- Crvenkovska E., *Jazikot i stilot na triodot*, Skopje, 2006.
- Crvenkovska E., "Standardizacijata na staroslovenskiot jazik i razvojt na makedonskata redakcija na crkvnoslovenskiot jazik," in: *Predavanja na XLVII mežunaroden seminar za makedonski jazik, literatura i kultura*, Skopje 2015, 13–43.
- Crvenkovska E., Makarijoska L., *Orbelski triod*, Skopje, 2010.
- Cubalevska M., *Vataškiot minej (so poseben akcent vrz leksikata)*, Skopje, 2009.
- Cubalevska M., Makarijoska L., *Leksikata na komentarot kon Pogodinoviot psaltir*, Skopje, 2013.
- Despodova V., "Specifičnite metodološki problemi pri izrabotkata na Rečnikot na makedonskite crkvnoslovenski rakopisi," *Slovo*, 31, 1981, 23–31.
- Despodova V., "Jazičnite osobenosti na spomenicite za rečnikot na makedonskite crkvnoslovenski rakopisi," *Slovo*, 31, 1981, 83–101.
- Despodova V., *Studii za makedonskata srednovekovna leksika*, Prilep, Skopje, 1997.
- Despodova V., Bicevska K., Pandev D., Mitrevski Lj., *Karpinsko evangelie*, Skopje, Prilep, 1995.
- Doseva Ts., "The Vocabulary of Early Slavonic Hymnography (Names of Clothes)," in: M. Yovcheva, ed., *Pënie malo Geörgiju: Studies in Honor of the 65th Anniversary of Prof. Georgi Popov*, Sofia, 2010, 250–268.
- Hristova I., *Rečnik na slovata na Kliment Okhridski*, Sofia, 1994.
- Ilievski P. Hr., *Balkanološki lingvistički studii so poseben osvrt kon istorijskiot razvoj na makedonskiot jazik*, Skopje, 1988.
- Koneski B., *Vranešnički apostol*, Skopje, 1956.
- Koneski B., "Ohridska kniževna škola," *Slovo*, 6–8, 1957, 177–194.
- Koneski B., *Istorija na makedonskiot jazik*, Skopje, 1965.
- Krivko R. N., "Early Old Bulgarian Layer in the Office Menaion of Rostov Provenance of the

13th c. (RNL, F.p.I 37),” *Slověne*, 1/1, 2012, 145–221.

Krivko R. N., “Slavianskie sluzhebnye minei kak istochnik po vizantijskoj gimnografii,” *Khristianskii Vostok*, 6 (12), 2013, 378–390.

Krivko R. N., “Lingvističeskie zametki k ‘Učitel’nomu evangeliuu’ i ‘Skazaniiu tserkovnomu,’” in: *Zbornik na trudovi od Mežunarodniot naučen sobir Kirilometodievskata tradicija i makedonsko-ruskite duhovni i kulturni vrski*, Skopje, 2014, 129–140.

Krasko V. B., *Il’ina kniga. Rukopis’* RGADA, Tip. 131, Moscow, 2005.

Makarijoska L., *Studii od istoriskata leksikologija*, Skopje, 2007.

Makarijoska L., “Jazičnite osobenosti na makedonskite crkvnoslovenski tekstovi,” in: *Predavanja na XL mežunaroden seminar za makedonski jazik, literatura i kultura*, Skopje, 2008, 65–96.

Makarijoska L., Crvenkovska E., *Šafarikov triod. Lingvistička analiza*, Skopje, 2012.

Makarijoska L., Crvenkovska E., “Verb Forms in the Macedonian Church Slavonic Texts between the 12th and 14th Centuries,” *Context*, 10, 2012, 39–60.

Makartsev M. M., *Evidentsial’nost’ v prostranstve balkanskogo teksta*, Moscow, 2014.

Maksimovich K. A., “May Liturgical Minea as a Monument of the Old Bulgarian Bookish Language (on the New Publication of XI Century Putyata’s Minea),” *Slavianovedenie*, 6, 2003, 62–70.

Mareš F. V., “Neděľe cvět’ naja,” *Slavia*, 2/25, 1956, 258–259.

Mareš F. V., *Komparativna fonologija i morfologija na makedonskiot jazik*, Skopje, 2008.

Mikheev S. M., “Two Short Glagolitic Graffiti in St. Naum’s Monastery near Ohrid and in Hagia Sophia in Istanbul,” *Slověne*, 2/2, 2013, 52–63.

Mikheev S. M., “Drevnie nadpisi-graffiti v monastyre sv. Nauma pod Okhridom: Predvaritel’nye nabliudeniia,” in: *Zbornik na trudovi od Mežunarodniot naučen sobir Kirilometodievskata tradicija i makedonsko-ruskite duhovni i kulturni vrski*, Skopje, 2014, 205–208.

Miovski M., *Hludov parimejnik – lingvistička analiza*, Skopje, 1996.

Mirčev K., *Istoricheska gramatika na bulgarskiia ezik*, 2nd ed., Sofia, 1963.

Mitrevski Lj., *Dečanski psaltir*, Prilep, 2000.

Mošin V., *Makedonsko evangelie na pop Jovana*, Skopje, 1954.

Mučaj S., Xhyheri S., Ristani I., Pentkovskiy A. M., “Medieval Churches in Shushica Valley (South Albania) and the Slavonic Bishopric of St. Clement of Ohrid,” *Slověne*, 3/1, 2014, 5–42.

Pentkovskaya T., “Perevody vizantijsko-slavian-skoj kontaktnoi zony XIII–XIV vv.: liturgicheskaia terminologija,” in: *Prevodite prez XIV stoletie na Balkanite*, Sofia, 2004, 235–248.

Pentkovskaya T., “Rannie iuzhnoslavianskie perevody Ierusalimskogo tipikona: osobennosti leksi-

ko-grammaticheskoj normy,” in: *Mnogokratnite prevodi v Iuzhnoslavianskoto srednovekovie*, Sofia, 2006, 397–419.

Pentkovskiy A. M., *Tipikon patriarkha Aleksiiia Studita v Vizantii i na Rusi*, Moscow, 2001.

Pentkovskiy A. M., “Okhrid na Rusi”: drevnerusskie bogoslužebnye knigi kak istochnik dlja rekonstruktsii liturgicheskoj traditsii okhrisko-prepsanskogo regiona v X–XI stoletiiakh,” in: *Zbornik na trudovi od Mežunarodniot naučen sobir “Kirilometodievskata tradicija i makedonsko-ruskite duhovni i kulturni vrski”*, Skopje, 2014, 43–65.

Pentkovskiy A. M., “Slavonic Liturgy in the Archdiocese of Archbishop Methodius,” in: *Sveti Ćirilo i Metodije i slovensko pisano nasleđe (863–2013)* (= Institut za srpski jezik SANU. Staroslovensko i srpsko nasleđe, 1), Beograd, 2014, 25–102.

Pichkhadze A. A., “O iazykovykh osobennostiakh slavianskikh sluzhebnykh minei,” in: *Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina. Festgabe für Hans Rothe zum 80. Geburtstag*, München, Berlin, 2009, 297–308.

Pichkhadze A. A., *Perevodcheskaia deiatel’nost’ v domongol’skoi rusi. Lingvističeskii aspekt*, Moscow, 2011.

Pop-Atanasov Ć., *Makedonskata glagolica*, Skopje, 2015.

Pop-Atanasova S., Kostovska V., *Leksikata vo poetskite tvorbi na Kliment Okhridski*, Skopje, 2005.

Remnyova M. L., *Staroslavianskii iazyk*, Moscow, 2011.

Ribarova Z., “Grigorovičeviot parimejnik i glagolskite tradicii vo makedonskata pismenost,” in: *Predavanja na XXIII seminar za makedonski jazik, literatura i kultura*, Skopje, 1991, 167–165.

Ribarova Z., “Osnovni osobenosti na jazikot na tekstovite,” in: *Rečnik na crkvnoslovenskiot jazik od makedonska redakcija*, 1, Skopje, 2000, 25–31.

Ribarova Z., *Jazikot na makedonskite crkvnoslovenski tekstovi*, Skopje, 2005.

Ribarova Z., *Paleoslovenistički studii*, Skopje, 2009.

Ribarova Z., *Grigorovičev parimejnik*, 2, Skopje, 2014.

Ribarova Z., Hauptová Z., *Grigorovičev parimejnik*, 1, Skopje, 1998.

Rusek Y., “Iz leksikata na srednobulgarskite triode,” *Izvestia na Instituta za Bulgarski ezik*, 17, 1969, 149–180.

Stankovska Lj., “Kon prašanjeto za tainstvenata Klimentova eparhija,” in: *Makedonskiot jazik, minato, segašnost, idnina*, Skopje, 2008, 297–314.

Tarnanidis I., *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine’s Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki, 1988.

Totomanova A. M., “Pravopisnite osobenosti na Orbelskiya triod i fonetičnata sistema na govora, otrazen v nego,” *Kirilo-Metodievski studii*, 8, 1991, 253–263.

Ugrinova-Skalovska R., “Tragi od glagolskata pismena tradicija vo makedonskite kirilski tekstovi od 12

i 13 vek," in: *Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot vo Skopje*, 22, Skopje, 1970, 571–580.

Ugrinova-Skalovska R., "Za neкои osobenosti na makedonskata varijanta na crkovnoslovenskiot," *Slovo*, 25–26, 1976, 175–184.

Ugrinova-Skalovska R., "Pismeniot jazik vo sred-novekovna Makedonija," *Literaturen zbor*, 27/6, 1980, 11–16.

Ugrinova-Skalovska R., Despodova V., *Dobromirovo evangelie*, 2, Skopje, 1992.

Ugrinova-Skalovska R., Ribarova Z., *Radomirovo evangelie*, Skopje, 1988.

Velcheva B., *Dobromirovo evangelie. Bŭlgarski pametnik ot nachaloto na XII vek*, Sofiia, 1975.

Vidoeski B., *Dijalektite na makedonskiot jazik*, 1, Skopje, 1998.

Vidoeski B., *Dijalektite na makedonskiot jazik*, 3, Skopje, 1999.

Yovcheva M., *Starobŭlgarskiiat sluzheben minei*, Sofia, 2014.

Zaimov J., "The Kičevo Triodium (Cod. Sofia, BAN 38) also Known as the Bitola Triodium. An Old Bulgarian Manuscript from the XI–XII Century. Text and Transcription," *Polata k'nigopis'naja*, 10–11, 1984.

Проф. д-р **Емилија Црвенковска**, редовен професор
Универзитет "Св. Кирил и Методиј", Скопје
Филолошки факултет "Блаже Конески"
Катедра за македонски јазик и јужнословенски јазици
Гоце Делчев 9а
1000 Скопје
Македонија/Macedonia
emilija@ukim.edu.mk

Received April 17, 2016